

પ્રથમાવૃત્તિની પ્રસ્તાવના

અલંકાર એ શબ્દ સંસ્કૃત ભાષાનો છે. એનો મૂળ અર્થ શોભા આણનાર એવો થાય છે. મનુષ્યનાં શરીરને સુવર્ણાદિક ધાતુનાં, તેમજ મણિમુક્તાદિકનાં વિવિધ ભૂષણના યોગે શોભા પ્રાપ્ત થાય છે તેથી તેમને અલંકાર એમ કહે છે. તેજ પ્રમાણે વાણીને શોભાવનાર જે શબ્દ તથા અર્થને વિષે રહેલા ધર્મ, તેમને પણ અલંકાર એમ કહે છે.

એ અલંકારોની ઉત્પત્તિવિષે એક વિદ્વાન્ કહે છે કે, 'ભાષાના પ્રથમ ઉદયકાળે મનુષ્યોએ જે વિવિધ વસ્તુઓ અથવા પદાર્થો જોયા અથવા તેમના ધ્યાનમાં આવ્યા તેને તેઓએ નામ આપવા માંડ્યાં. એમ કરતાં જેમ જેમ તેમની વસ્તુ સંબંધી, તેમજ માનસિક વિચારો, વિકારો અથવા તરંગો સંબંધી જોણખ વધતી ગઈ, તેમ તેમ તેમના નામોના અથવા શબ્દોના સંગ્રહમાં પણ વધારો થતો ગયો.' હવે જો આપણે વિચાર કરીશું તો એમ જણાશે કે પદાર્થો અથવા મનુષ્યોનાં અંતઃકરણમાં ઉપજતા વિવિધ વિચારો, વિકારો અથવા તરંગોની યથાર્થ પ્રતિમા, માનવી પ્રાણીઓની અંતરદષ્ટિ આગળ, શુદ્ધરૂપે ઉભી કરવાને કોઈપણ ભાષા કાંઈ વિલક્ષણ એવાં સાધન અથવા માર્ગનું ગ્રહણ કર્યાવિના શક્તિવાન્ હોવાનો સંભવ નથી. જગતમાં એવી વિસ્તીર્ણ તો કોઈપણ ભાષા નહિ હોય કે, જેમાં દરેક મનોવૃત્તિ કિંવા માનસિક તરંગવિષે જૂદોજ શબ્દ મળી આવે. એ ઉપરથી એવું અનુમાન થાય છે કે, જેનો છેડો જ ન આવે, એવી રીતે, શબ્દસંખ્યામાં, વૃદ્ધિ કરી, ગોળાકારતા

શ્રમમાં જેથી ઘટારો થાય, એવો માર્ગ મનુષ્યે શ્રદ્ધા કરે એ સ્વાભાવિક છે. એ ઉપરથી એમ પણ સિદ્ધ થઈ શકે છે કે, મનુષ્યોએ પોતાની સ્મરણશક્તિ ઉપરનો ભાર ઓછો થાય તેને અર્થે એક શબ્દ એવો ણનાવ્યો કે, જે એક વસ્તુ અથવા વિચારને લાગુ પાડેલો છતાં, તે બીજી વસ્તુ અથવા વિચારને પણ લાગુ પડે; કે જે બે વસ્તુ અથવા વિચારની વચ્ચે તેમને કોઈપણ પ્રકારનો સંબંધ જણાયો અથવા ધ્યાનમાં આવ્યો. ઇન્દ્રિયમાહ્ય પદાર્થોનાં નામો એ સર્વથી પ્રથમ ભાષામાં દાખલ થયેલા શબ્દો છે. જેનેવિષે મનુષ્યોને દુર્લભ અનુભવો થઈ શક્યાં અને જેમને વધારે સ્પષ્ટ નામો આપવાને કઠિણ જણાયું એવા માનસિક પદાર્થો અથવા વિચારો ઉપર પણ એ જ શબ્દો લાગુ કરવામાં આવ્યા, અને એ પ્રકારે અલંકારોનો ભાષામાં પ્રવેશ થયો.

જગતમાં કોઈ પણ ભાષા એવી નથી કે, જેમાં અલંકારો ન હોય; એટલું જ નહિ પરંતુ અલંકારયુક્ત શબ્દ અથવા અર્થ જેમાં મળી ન આવે એવી વાણી જોણી કાઢવી તો દુર્લભ જ, એમ એક વિદ્વાન્ કહે છે. જેમ વ્યાકરણના નિયમો જાણ્યાવિના પણ આપણે આપણી ભાષા શુદ્ધ બોલી તથા લખી શકીએ છીએ, તે જ પ્રમાણે અલંકારોનાં લક્ષણો જાણ્યાવિના પણ આપણી વાણીમાં તેનો યથાર્થ ઉપયોગ કરી શકીએ છીએ. પરંતુ એટલું તો અરું કે, તેનો ઉપયોગ કરવામાં વક્તાએ અથવા શ્રોતાએ પોતાની વિવેકબુદ્ધિનો તો ઉપયોગ કરવો જ જોઈએ. જેમ, જોઈએ તે કરતાં વધારે મરી મસાલો વાપરવાથી સ્ત્રોતનો સ્વાદ સુધરવાને બદલે બગડે છે તે જ પ્રમાણે અલંકારોને વિષે પણ જાણવું. જોઈએ તે કરતાં અધિક અથવા જે સ્થળે તેની અગત્ય ન હોય તેવે સ્થળે, અલંકારનો ઉપયોગ કરવાથી વાક્યની શૈલીમાં

વૃદ્ધિ થવાને બદલે ઉલટી હાનિ થાય છે. અલંકારોનો ઉપયોગ કયુક્ત ઉપયોગ કર્યાથી વાણીમાં સૌંદર્ય, ચમત્કાર અને સ્વાસ્થ્ય આવે છે. જેમને પોતાની વાણી રસિકજનોના મનરંજન કરે એવી કરવી હોય તેમણે તેનો અવશ્ય ઉપયોગ કરવો જોઈએ.

“સાધારણ રીતે એમ કહી શકાય કે, વાણીની સામાન્ય રીતથી ભિન્ન રીતે બોલવું તે આલંકારિક ભાષા, જે વિચાર આપણે દર્શાવવાનો હોય તે કાંઈક વિચિત્ર રીતે દેખાડવામાં આવે છે; અને કેટલીએક રીતે વિચાર કરતાં તેની અસર શીઘ્ર અને દૃઢ કરવાને માટે તે રીત કામમાં આવે છે.”

“ભાષણની અતિ સાધારણ રીતથી જુદી રીતે બોલવું, તે આલંકારિક ભાષામાં બોલવું એમ ઉપર કહ્યું, તે ઉપરથી કોઈએ એમ ન સમજવું કે, ભાષાના સંબંધમાં અલંકારો કોઈ અસામાન્ય અથવા અસ્વાભાવિક એવો અર્થ દર્શાવે છે. ઘણેક પ્રસંગે આપણી મનોવૃત્તિઓ વાણીદ્વારાએ દેખાડવાની અતિ સામાન્ય અને સ્વાભાવિક રીતનાં તેઓ સાધનરૂપ છે. તેમનો એટલે અલંકારોનો ઉપયોગ કયાંવગર કોઈપણ પ્રકારની વાણીની રચના કરવી, એ ઘણું કઠિણ થઈ પડે, એટલું જ નહીં પરન્તુ ઝાઝાં લાંબાં એવાં શ્લોકો જ વાક્યો મળી આવશે કે જેમાં જેને આપણે અલંકાર એવું નામ આપી શકીએ એવું એક વચન પણ ન હોય. એ ઉપરથી તેમનાં લક્ષણો અને ઉપયોગ સમજવાને કાંઈ લક્ષ પોહિંચાડવાની આવશ્યકતા છે એમ સહજ સહુના ધ્યાનમાં આવશે જ. ધન અથવા યશપ્રાપ્તિનો આધાર જેમનો વાણી ઉપર રહ્યો હોય અથવા તે દ્વારાએ જેમને તે બંને અથવા બેમાંની એક વસ્તુ પ્રાપ્ત કરી લેવાની અભિલાષા હોય તેમનો, કેવી રીતની શોભા અથવા ચમત્કૃતિ વાણીમાં આણવાથી ધારેલો અર્થ સિદ્ધ થશે, તે જાણવા વગર પોતાને માથે લેવા ધારેલા કામમાં જ્ય થવો, એ અસંભવિત છે.”

“આલંકારિક ભાષા બોલવામાં અથવા લખાણમાં આણુવી એ પ્રાસાદિક છે-એ કંઈ શ્રમસાધ્ય નથી. તેમના ઉપયોગ કરવામાં વિદ્વન્મનો કરતાં અશિક્ષિત મનુષ્યો વધારે ઉત્તમ નિવડી શકે છે. અશિક્ષિત મનુષ્યો જ્યારે તેના ઉપયોગ સ્વાભાવિક રીતે કરે છે, ત્યારે વિદ્વાનો પોતાની વાણી શોભાચુક્ત કરવાને માટે તેને અભ્યાસના યોગે આણુવાને યત્ન કરે છે. કેટલાએક વિદ્વાનો આલંકારિક ભાષાને “ગમ્મારોની ભાષા” એવું નામ આપવાને હામ ભીડે છે, પણ એવા વિદ્વાનોને અદ્યાપિ એ વિષયનો અભ્યાસ કરવાનો બાકી છે. ખરેખર! એ ગમ્મારોની ભાષા છે, પણ તે જ પ્રમાણે તે સાક્ષર-મડળની પણ છે તે બાલક કિંવા અશક્તનોની ભાષા છે, તે જ પ્રમાણે તે ચંડિતોની પણ છે. તે જનસ્વભાવની ભાષા છે.”

વાણીના અલંકારના મુખ્ય ગુણ આ પ્રમાણે છે.-તે ભાષાને સમૃદ્ધિવાન અને વિસ્તીર્ણ કરે છે, તેમના સાધનવડે શબ્દો અને વાક્યો સર્વ પ્રકારના વિચારો દર્શાવવાને અર્થે ઉપયોગમાં આણી શકાય છે, અતિસૂક્ષ્મ એવા લેહોનું વર્ણન કરી શકાય છે, અને વિચારો અથવા વૃત્તિઓની અતિસુંદર છાયાઓ અને રંગો પણ દર્શાવાય છે, જે અલંકારની સહાયતાવિના માત્ર સરળ રીતના સાદા શબ્દો વાપરવાથી કદી પણ બની શકવાનો સંભવ નથી.

અલંકારસંબંધી જેટલું ઉપર જણાવવામાં આવ્યું તે જો કે પ્રાચીન વિદ્વાનોના મતને અનુસરીને જ કથન કરવામાં આવ્યું છે, તોપણ એમાંના કોઈ કોઈ વિચારોવિષે વિદ્વાનોમાં મતભેદ છે.

અલંકાર જે પ્રકારના છે. અર્થાલંકાર અને શબ્દાલંકાર. આ ગ્રંથમાં માત્ર ૧૧૦ અર્થાલંકાર આપવામાં આવ્યા છે; શબ્દાલંકારસંબંધી એક જૂદો જ ગ્રંથ રચવાનો મારો વિચાર છે.

દંડીના કાવ્યાદર્શનામના અંથના બીજા પરિચ્છેદમાં અર્થાલંકારનાં લક્ષણ તથા ઉદાહરણો આપેલાં છે, તેમાં “સ્વમાત્મોક્તિ” અલંકારથી આરંભ કરવામાં આવ્યો છે. પરંતુ કુવલયાનંદાદિ કેટલાએક બીજા સંસ્કૃત અંથમાં ઉપમાલંકારથી આરંભ કરવામાં આવ્યો છે. એક સંસ્કૃત અ-અમાં ઉપમાને કાવ્યરૂપી રંગભૂમિપર વિવિધ વેશ ધારણ કરી દેખા દેતી, નટી કહેલી છે, તે વાસ્તવિક છે. એમ જોતાં “સ્તેષ” ને નટની ઉપમા આપી શકાય. આ પુસ્તકમાં અલંકારોનો ક્રમ કુવલયાનંદ પ્રમાણે રાખવામાં આવ્યો છે. ભાષાના અલંકારસંબંધી અંથોમાંના ભાષાભૂષણ, પદ્માભરણ, ભારતીભૂષણ અને રસિક-મોહન આદિ અંથોમાં પણ ઉપમાલંકારથી આરંભ કરેલો છે. એક માત્ર કવિપ્રિયામાં સ્વભાષોક્તિથી અલંકાર પ્રકરણની શરૂઆત કરવામાં આવી છે.

અલંકારસંબંધી જ્યારે સંસ્કૃત અંથકારોમાં મતભેદ છે, ત્યારે ભાષાના અંથકારો અથવા વિદ્વાનોમાં હોય, એમાં કાંઈ આશ્ચર્ય નથી. આ અંથ પાછળ જો કે મેં જાની શકે તેટલો શ્રમ કરેલો છે તેપણ એમાંના ચાર પાંચ અલંકારવિષે હું નિઃસંશય નથી. કેાઈ અલંકારશાસ્ત્રનો જ્ઞાતા સારો વિદ્વાન મળી આવેથી એ સંશય નિવૃત્ત થશે એવી આશા છે.

સહુને સમજવું સરળ પડે એ કારણથી આ અંથ વિશેષે કરીને ગદ્યમાંજ રચેલો છે. તેમજ દરેક ઉદાહરણની સાથે લક્ષણ કેવી રીતે ઘટે છે, તેપણ દર્શાવ્યું છે.

મેં મારા મનના સંતોષને અર્થે, આ અંથ, સંસ્કૃત કાવ્ય-શાસ્ત્રમાં નિપુણ અને વ્રજ તથા ગુજરાતી ભાષાના અંથો પણ જેમણે ઘણાએક વાંચેલા છે એવા શા. કાનજી વાલજીને બતાવ્યો, તેથી તેમણે રાજ થઈ જે અભિપ્રાય આપ્યો છે, તેની નકલ આ અંથને અંતે જોડી છે. અભિપ્રાય આપના-

નામ.	પૃષ્ઠ.	નામ	પૃષ્ઠ.
૫૭ સમાધીઅલંકાર. ...	૭૬	૮૬ સુરોક્તિઅલંકાર. ...	૧૦૦
૫૮ પ્રત્યંગીકાવ્યકાર. ...	૮૦	૮૭ યુક્તિઅલંકાર. ...	૧૦૧
૫૯ કાવ્યાર્થોપપત્તિ. ...	૮૦	૮૮ લોકોક્તિઅલંકાર. ...	૧૦૧
૬૦ કાવ્યલિંગ. ...	૮૧	૮૯ ઉક્તોક્તિઅલંકાર. ...	૧૦૨
૬૧ અર્થાતરન્યાસાલંકાર. ...	૮૨	૯૦ વક્રોક્તિઅલંકાર. ...	૧૦૨
૬૨ વિકરેવચનકાર. ...	૮૩	૯૧ સ્વભાવોક્તિઅલંકાર. ...	૧૦૬
૬૩ પ્રતિરોક્તિઅલંકાર. ...	૮૪	૯૨ ભાવિકાવ્યકાર. ...	૧૦૫
૬૪ સંભાવનાવ્યકાર. ...	૮૫	૯૩ ઉદાત્તાલંકાર. ...	૧૦૫
૬૫ મિથ્યાધ્યવસિત્વલંકાર. ...	૮૬	૯૪ અત્યુક્તિઅલંકાર. ...	૧૦૫
૬૬ ભવિતાલંકાર. ...	૮૭	૯૫ નિરુક્તિઅલંકાર. ...	૧૦૬
૬૭ પ્રહર્ષભાવલંકાર. ...	૮૮	૯૬ હેતુવાચકાર. ...	૧૦૭
૬૮ વિપાદાવ્યકાર. ...	૮૯	૯૭ પ્રતિપેદ્યાલંકાર. ...	૧૦૮
૬૯ ઉદ્દાસાવ્યકાર. ...	૯૦	૯૮ વિષયકાર. ...	૧૧૦
૭૦ અવજ્ઞાસંકાર. ...	૯૧	પદ્ધતિ અલંકારો	
૭૧ અનુજ્ઞાવ્યકાર. ...	૯૨	૧ રસવત્ત્વઅલંકાર. ...	૧૧૧
૭૨ લેશાલંકાર. ...	૯૨	૨ પ્રેમાલંકાર. ...	૧૧૨
૭૩ મુદ્રાલંકાર. ...	૯૩	૩ ઉર્જસ્વિનઅલંકાર. ...	૧૧૩
૭૪ રત્નાવલીઅલંકાર. ...	૯૪	૪ સમર્પણાલંકાર. ...	૧૧૪
૭૫ તદ્દશુભાવકાર. ...	૯૪	૫ ભાવોદયાવ્યકાર. ...	૧૧૪
૭૬ પૂર્વસ્તુપાલકાર. ...	૯૫	૬ ભાવતુષિત્વઅલંકાર. ...	૧૧૫
૭૭ અનુદ્દશુભાવકાર. ...	૯૫	૭ ભાવરાજાલંકાર. ...	૧૧૬
૭૮ અનુદ્દશુભાવકાર. ...	૯૬	૮ પ્રત્યક્ષાલંકાર. ...	૧૧૬
૭૯ મિલિતાલંકાર. ...	૯૭	૯ અનુમાનાલંકાર. ...	૧૧૭
૮૦ સામાન્યાવ્યકાર. ...	૯૭	૧૦ ઉપમાનાવ્યકાર. ...	૧૧૭
૮૧ ઉન્નિમિલિતાવ્યકાર. ...	૯૮	૧૧ રાજાલંકાર. ...	૧૧૮
૮૨ ચિત્રાલંકાર. ...	૯૮	૧૨ અર્થોપપત્તિઅલંકાર. ...	૧૧૯
૮૩ સુરમાલંકાર. ...	૯૯	૧૩ અનુપચયધ્વિઅલંકાર. ...	૧૨૦
૮૪ પિહિતાલંકાર. ...	૯૯	૧૪ સંભવાલંકાર. ...	૧૨૦
૮૫ વ્યાપ્તોક્તિઅલંકાર. ...	૧૦૦	૧૫ ઐતિહાસિકાલંકાર. ...	૧૨૧

અલંકારચંદ્રિકા.

૧ ઉપમાલંકાર.

જ્યાં ઉપમાન અને ઉપમેયનું સુંદર સાદૃશ્ય, સહૃદયજનોના અંતઃકરણને આહ્વાદનનક એવું, દેખવામાં આવે ત્યાં ઉપમાલંકાર.

લક્ષણ.

“જેનું વદન શશિસમાન ઉત્તવળ અને જેના હાથ પક્ષ્વં સરખા કોમળ એવી જનકતનયાને વરવાને દેશ દેશના ભૂપ મિથિલાપૂરીમાં આવ્યા.”

ઉદાહરણ
૧ છંદ

એ ઉદાહરણમાં શશિ અને પક્ષવ એ ઉપમાન તેમ જ વદન અને હાથ એ ઉપમેય, એ બંનેનું ઉત્તવળત્વ અને કોમળત્વરૂપ સાદૃશ્ય સહૃદયજનોનાં અંતઃકરણને આહ્વાદનનક એવું વર્ણવવામાં આવ્યું, તેથી એ ઉપમાલંકાર.

“આ સંસાર, તરુણીના નેત્રપ્રાંતના રંગની પેઠે, ક્ષણબગુર છે.”

ઉદાહરણ
૨ છંદ

એ ઉદાહરણમાં રંગ એ ઉપમાન અને સંસાર એ ઉપમેય, એ બંનેનું ક્ષણબગુરત્વરૂપ સાદૃશ્ય વર્ણવવામાં આવ્યું, તેથી ઉપમાલંકાર.

“સંપત્તિ, મૂર્ખની મૈત્રીની પેઠે, ક્ષણ ક્ષણ નાશ પામતી જાય છે.”

ઉદાહરણ
૩ છંદ

એમાં સંપત્તિ એ ઉપમેય અને મૂર્ખની મૈત્રી એ ઉપમાન, એ બંનેનું ક્ષણક્ષણ નાશ પામતા જવારૂપ

સાદૃશ્ય સહપ્રયજનોનાં અત કરણને આહ્વાદનક એવું
વર્ણવવામાં આ-યુ, તેથી એ ઉપમા-નકાર

ઉપમા-નકારનાં ચાર અંગ છે ૧ ઉપમાન, ૨ ઉપ-
મેય, ૩ વાચક અને ૪ ધર્મ ઉપરના તમામ ઉદાહરણો
છોમા એ ચારે અંગ હોવાથી એ પૂર્ણોપમા-નકારનાં
જાણવા એ ચારમાના ગમે તે એક એ કે ત્રણ ન્યા
શબ્દવડે કથન કરવામાં ન આવ્યા હોય, ત્યાં હુ-પ્તો
પમા-નકાર જાણવો.

ઉદાહરણ.

૧ “વિજળી સમ પકજમુખી,

૨ કનકલતા સ્ત્રી લેખ,

૩ વનિતા રસશગારની, કારણ મૂરતિ પેખ.”

એ ત્રણમાના પ્રથમ ઉદાહરણમા વિજળી એ
ઉપમાન, સમ એ વાચક અને પકજમુખી (નાયકા)
ઉપમેય એ ત્રણ છે અને એમા ગૌરવરૂપ ધર્મ
શબ્દવડે કથન કરવામાં ન આવ્યા, તેથી એ ધર્મ-પ્ર-
ત્યોપમા જાણવી ખીજા ઉદાહરણમાં કનકલતા એ
ઉપમાન અને સ્ત્રી એ ઉપમેય એમા પેઠે આદિ
વાચક શબ્દ અને સુંદરત્વરૂપી ધર્મ એ એ કથન
કરવામાં ન આવ્યા, તેથી વાચકધર્મહુપ્તતા જાણવી
ત્રીજા ઉદાહરણમા શુગારરસનું કારણ વનિતા, એમાં
વનિતા એ ઉપમેય છે પણ કોનીપેરે અને કયા
ધર્મવડે તે ઉપમાન, વાચક અને ધર્મ એ ત્રણનો
અભાવ હોવાથી કથન કરેલું જણાતું નથી, તેથી એ
ઉપમાન ધર્મવાચકહુપ્તતા જાણવી એ વગરે સ્વ-
અર્થમાં એ હુપ્તોપમાના ખીજા અનેક બેદ દેસા છે

ઉદાહરણ
૨ સું

“પૂર્વે ઉછળતા જલનિધિની, ગર્જના જેવા
ચતા,

બહુ સ્વર સુણે જનઓધ તે, જે પુરીમાં ત્યાં
આવતા.”

મ સ

એમાં ગર્જના એ ઉપમાન, સ્વર એ ઉપમેય
અને જેવા એ વાયક. એમાં ધર્મ નથી તેથી ધર્મનુ-
પોષમા નજીવી.

“અરે! આ કાળ સરખો વાધ નળનું ભક્ષણ
કરી જાય તો દમયન્તી એકલી પડે”

ઉદાહરણ
૩ સ્ત.

ન દ તા.

એ પણ ધર્મનુપોષમાનું ઉદાહરણ છે.

ઉપમાના કેટલાક ભેદ.

નિયમોપમા.

“તારું મુખ કમળના જે સરખું છે, બીજા કોઈના સરખું નથી”

ઉદાહરણ

એ ઉદાહરણમાં મુખ જે ઉપમેય તેને એક કમલ
જે ઉપમાનની સાથે સરખાવવામાં આવ્યું અને બીજા
કોઈની સાથે સરખાવવાને તે યોગ્ય નથી એવો નિયમ
ઠરાવવામાં આવ્યો, તેથી એ નિયમોપમા નજીવી

નિર્ણયોપમા.

ચન્દ્રવડે જીતાયલા કમળની કાંતિ ચન્દ્રને લ
જાવનારી ન હોય, માટે આ તારું મુખજ છે”

ઉદાહરણ

એવો નિયમ છે કે સરખા ઉપલ્પના પછી જ નિર્ણય
થાય, તેમ આ ઉદાહરણમાં મુખજ છે કે કમળ એવો
સરખા ઉપલ્પના પછી મુખ જ છે એમ નિર્ણય કર-
વામાં આવ્યો તેથી નિર્ણયોપમા. એ અલંકારને સાહિ-

ત્યદર્પણમાં નિશ્ચયાલંકાર એ નામથી એક જુદો જ અલંકાર કહ્યો છે.

બહુપમા.

ઉદાહરણ.

“તારો સ્પર્શ ચન્દનોદક, જલ, ચન્દ્રકિરણો
અને ચદ્રકાંતમણિ ધત્યાદિકના સરખો શીતલ છે.”

એ ઉદાહરણમાં એક સ્પર્શમાં શીતલત્વનું આધિક્ય દર્શાવવાસાર તેને ચન્દન, ઉદકાદિક ધણીની સાથે સરખાવવામાં આવ્યો, તેથી એ બહુપમા બાણી.

માલોપમા.

ઉદાહરણ.

“તડકો જેમ સૂર્યને, સૂર્ય જેમ દિવસને અને
દિવસ જેમ આકાશને, તેમ પરાક્રમ તમને
શોભા આપે છે.”

એ ઉદાહરણમાં પુષ્પમાળામાં જેમ એક પુષ્પનો બીજા સાથે, બીજાનો ત્રીજા સાથે અને ત્રીજાનો ચોથા સાથે, એમ આગળ પછી સમઘ હોય છે, તેમ તડકાનો સૂર્યસાથે, સૂર્યનો દિવસ સાથે ધત્યાદિ સમઘ વર્ણવવામાં આવ્યો તેથી માલોપમા આધુનિક કવિઓ બહુપમા અને માલોપમા એ બન્ને ભેદને માલોપમા એ નામનો એક સ્વતંત્ર અલંકાર કહે છે.

અમૂતોપમા.

ઉદાહરણ.

“સર્વ પંક્તિના એક ઠેકાણે એકઠા કરેલા
પ્રભાસાર જેવું તારું મુખ ચોલે છે.”

એ ઉદાહરણમાં સર્વ પંક્તિની પ્રભાનો સાર વસ્તુતઃ એક ઠેકાણે ધર્ષ શક્યો જ નથી અને તે ઉપમાનને ઠેકાણે કથન કરવામાં આવ્યો, તેથી એ અમૂતોપમા.

નિદોષમા.

“કમળ બહુ રજવાળું અને ચંદ્ર ક્ષયરોગ- વાળો છે, તેમના સરખું એવું પણ તારું વદન તેમનાથી અધિક છે.”

એ ઉદાહરણમાં ઉપમાનોની નિન્દાપૂર્વક ઉપમેય સાથે સાદર્ય વર્ણવવામાં આવ્યું તેથી નિન્દાપમા. કાર્ધને શકા યશે કે, એ તો વ્યતિરેકાલકારનું ઉદાહરણ છે, તો જાણવું કે, જ્યાં વાક્યનું ભેદમાં તાત્પર્ય હોય ત્યાં વ્યતિરેક અને સામ્યમાં તાત્પર્ય હોય ત્યાં ઉપમા અહીં સામ્યમાં તાત્પર્ય છે, તેથી ઉપમા જાણવી. કવિપ્રિયામાં કેશવદાસે એને દૂપણોપમા એવું નામ આપેલું છે.

ઉપમાદોષવિચાર.

જેની સાથે કાર્ધ વસ્તુને સરખાવવામાં આવે તે એટલે ઉપમાન જે ધિકારવા યોગ્ય હોય તો, હીનોપમત્વરૂપ દોષ જાણવો. ઉદાહરણ. “સ્વતત્તા કૂતરાની પૂછડી જેવી છે, જે તાણીએ તોપણ સીધી ચામ નહીં.” એમાં સ્વતત્તા એ ઉપમેય, જે એક દેવીની ઉપમાને પાત્ર તેને કૂતરાની પૂછડી જે એક તુચ્છ વસ્તુ તેને ઉપમાનરૂપ કરી તેની સાથે સરખાવવામાં આવી, તેથી એ હીનોપમત્વરૂપ દોષ જાણવો. એક ગ્રામીન સંસ્કૃત કવિએ વિદ્યાવિનાનાં જીવતરને “જ્વાલ-પુચ્છમિવવ્યર્થ” કૂતરાની પૂછડી જેવું વ્યર્થ કહ્યું, તેમાં પ્રસ્તુતની નિંદાનું તાત્પર્ય હોવાથી તે દોષ ન જણાય. પરંતુ ઉપરનાં ઉદાહરણમાં તેમ નથી. વળી તુચ્છ એવાં ઉપમેયને કાર્ધ આદર કરવા યોગ્ય ઉપમાન સાથે સરખાવવામાં આવે તો તે અધિકોપમત્વરૂપ દોષ

અલંકારચન્દ્રિકા

ગણાય ઉદાહરણ “નિશ્ચય ચિત્તવાળા તપસ્વી સરખા
આ બગનાઓ આ સરોવરને તીરે બેઠા તેમને અમે
અનેક પ્રકારનું સહન ન થાય એવું હું ખ દીધું” એ
ઉદાહરણમાં બગના એ ઉપમેય વસ્તુ છે તેમને
સત્કારને પાત્ર એવા તપસ્વી સાથે સરખાવનામાં
આગળ, તેથી એ અધિકૃતપ્રમત્વરૂપ દોષ ગણાય
“ધાન સરખા સ્વામીજીત એવા આ સુભટોને ધન્ય
જે એમાં પણ હીનોપમત્વરૂપ દોષ જણાવે. એક
સરકૃત ગ્રન્થમાં ઉપમામાં જે જે વસ્તુ સરખાવવાની
હોય તેમાં જો સિંગમેદ હોય તો દોષ ગણાશે છે ઉદા
હરણ ‘હસણી જેવો ધવન ચંદ્ર પ્રકાશે છે” એમાં
હસણી અને ચંદ્ર એ જે ઉપમાન ઉપમેયમાં સિંગમેદ
ટોવાથી એ દોષ ગણાય છે

૨ અનન્વયાલંકાર.

સંક્ષાપ્ત જ્યાં એક જ વસ્તુ ઉપમાન અને ઉપમેય બન્ને રૂપે
વર્ણવવામાં આવે ત્યાં અનન્વયાલંકાર

ઉદાહરણ ‘આકાશ જેણે આકાશ, સાગર જેવો તે
૧ હ સાગરજ, રામરાવણનું યુદ્ધ તે રામરાવણના
યુદ્ધના જેણે જ.”

એમાં આકાશ સાગર અને રામરાવણનું યુદ્ધ એ
ઉપમાન ને ઉપમેય એ બન્નેરૂપે વર્ણવવામાં આવ્યા
તેથી અનન્વયાલંકાર જણાવે

ઉદાહરણ “અર્જુન સરખો ધનુર્ધર તે અર્જુન જ.”
૨ જ એ ઉદાહરણમાં અર્જુન જે એક જ તેને ઉપમાન
અને ઉપમેય એ બન્નેરૂપે વર્ણવવામાં આવે, તેથી
અનન્વયાલંકાર

ઉપરનાં જે ઉદાહરણોમાંના પહેલામાં આકાશ ઈત્યાદિકને વિષે વિપુલત્વ, ગાંભીર્ય અને દારુણત્વરૂપ ધર્મ દર્શાવ્યામાં નથી આવ્યા અને બીજામાં ધનુર્વરત્વરૂપ ધર્મ દર્શાવવામાં આવ્યા છે એટલેા બેદ છે. એ અલંકારને કાવ્યાદર્શમાં અસાધારણોપમા એ નામથી ઉપમાના એક બેદપેટે ગણેલો છે.

૩ ઉપમાનોપમેયાલંકાર.

જે ઉપમાન તે જ ઉપમેય અને જે ઉપમેય તે જ ઉપમાન, એવી રીતે જ્યાં વર્ણન કરવામાં આવે ત્યાં ઉપમેયોપમાલંકાર. ૧૨૫.

“હાથાઈમાં પર્વત સમાન આ હાથી અને હાથી સમાન પર્વત થોલે છે.” ઉદાહરણ ૧ હું

એ ઉદાહરણમાં પર્વત અને હાથી જે ઉપમાન અને ઉપમેય તેમને જ ઉપમેય અને ઉપમાન ઉલટાવીને કહેવામાં આવ્યાં, તેથી ઉપમેયોપમાલંકાર.

“ઝરણાંની પેઠે (હાથીની) મદધારા અને મદધારાની પેઠે ઝરણાં વહે છે.” ઉદાહરણ ૨ હું.

અમાં ઝરણું અને મદધારા જે ઉપમાન અને ઉપમેય તેમને જ ઉલટાવીને ઉપમેય અને ઉપમાનરૂપે કથન કરવામાં આવ્યાં, તેથી ઉપમાનોપમેયાલંકાર.

“તારા મુખસરખું કમળ છે અને કમળ-સરખું તારું મુખ છે.” ઉદાહરણ ૩ હું.

એ ઉદાહરણમાં મુખ અને કમળ જે ઉપમેય અને ઉપમાન તેમને ઉલટાવીને ઉપમાન અને ઉપમેય કથન કરવામાં આવ્યાં, તેથી ઉપમેયોપમાલંકાર.

અલંકારચંદ્રિકા

એ અલંકાર, ઉપમા અને પ્રતીપ એ બેના મેળા-
પથી થયો છે, સારે એને એક સ્વતંત્ર અલંકાર
માનવાનું કારણ શું ? એનો ઉત્તર એ કે ઉપમેયોપમા
લંકારવડે પરસ્પર સાદૃશ્ય વર્ણવવાથી તે બંને સમાન
ત્રીજે પદાર્થ નથી એ અર્થની સિદ્ધિ થાય છે, તે
ઉપમા અને પ્રતીપને છૂટા છૂટા લેવાથી થતી નથી.

૪ પ્રતીપાલંકાર.

લક્ષણ ઉપમાન અને ઉપમેય એ બેની પરસ્પર સ્પર્ધાનું
જે કથન, તે પ્રતીપાલંકાર

પ્રથમપ્રતીપ.

લક્ષણ જ્યાં પ્રસિદ્ધ એવાં ઉપમાન અને ઉપમેય તેમને
ઉત્તરોત્તર વર્ણવવામાં આવે ત્યાં પ્રથમ પ્રતીપાલંકાર

ઉદાહરણ ‘હે રાધા ! ચંદ્ર તમારા અબસમાન છે”

એ ઉદાહરણમાં પ્રસિદ્ધ એવાં ઉપમાન અને ઉપ
મેય જે ચંદ્ર અને સુખ તેમને ઉત્તરોત્તર એકબે
ઉપમાનનું ઉપમેય અને ઉપમેયનું ઉપમાન કરીને વર્ણન
કરવામાં આવ્યું, તેથી પ્રથમ પ્રતીપ

દ્વિતીયપ્રતીપ.

લક્ષણ જ્યાં ઉપમેયના અનાદરને અર્થે ઉપમાનનો ઉલ્લેખ
વર્ણવવામાં આવે ત્યાં બીજો પ્રતીપ.

ઉદાહરણ ‘બાલાના કેશપાશની આગળ ખલજનોની
કુટિલતા તે કોણમાત્ર ?

એ ઉદાહરણમાં ખલજનોની કુટિલતા જે ઉપમેય
તેના અનાદરને અર્થે બાલાના કેશપાશ જે ઉપમાન
તેનો ઉલ્લેખ વર્ણવવામાં આવ્યો, તેથી બીજો પ્રતીપ

તૃતીયપ્રતીપ.

ત્યાં ઉપમાનના અનાદરને અર્થે ઉપમેયનો ઉત્કર્ષ વક્ષણ
વર્ણવવામા આવે ત્યાં ત્રીજી પ્રતીપ.

“હે હાલાહલ! સઘળા દારણ પદાર્થમાં હું જ ઉદાહરણ
એક છું એવો ગર્વ મ કર, કારણ કે આ લોકમાં
દુર્જનોનાં વચનો તારા સરખાં છે જ.”

અ ઉદાહરણમાં હાલાહલ જે ઉપમાન તેના અના-
દરને અર્થે દુર્જનોના વચનો જે ઉપમેય તેનો ઉત્કર્ષ
વર્ણવવામાં આવ્યો, તેથી ત્રીજી પ્રતીપ.

ચતુર્યપ્રતીપ.

ત્યાં ઉપમેયની સાથે ઉપમાન સરખાવવા યોગ્ય વક્ષણ
પણ ન હોય ત્યાં ચોથો પ્રતીપ.

“હે સુંદરી! તારા વિયોગ સરખો અગ્નિ છે, ઉદાહરણ
એ કષ્ણના બ્યર્થ છે.”

અ ઉદાહરણમાં વિયોગ જે ઉપમેય તેની સાથે
અગ્નિ જે ઉપમાન તે સરખાવવાને યોગ્ય પણ ન
વર્ણવવામાં આવ્યાથી ચોથો પ્રતીપ.

પચમપ્રતીપ.

ઉપમાન શું કામ ? એ પ્રકારનું જે કથન તે પાંચમો વક્ષણ
પ્રતીપ

“ઉત્તવળી અંગવાળી આ નાયકાઓ છતે આ ઉદાહરણ
વિજળીઓ શાને ચમકે છે?”

અ ઉદાહરણમાં વિજળી જે ઉપમાન તે શું કામ ?
અર્થાત તેનું નિર્યેકપણ દર્શાવવામા આવ્યું, તેથી
પાંચમો પ્રતીપ

પહેલા પ્રતીપને મથાળે આપેલું લક્ષણ તે પાંચે પ્રકારના પ્રતીપનું સામાન્ય લક્ષણ છે. એ અર્થકાર અને વ્યતિરેકાલકાર એ બેમાં અતર એટલું જ કે પહેલામાં ઉપમાન અને ઉપમેય એ બેને વિશે સમાન એવા ધર્મવડે આધિક્ય દર્શાવવામાં આવે છે, અને બીજામાં ઉપમાનથી પ્રતિકૂલ એવા ધર્મવડે ઉપમેયનું આધિક્ય વર્ણવવામાં આવે છે.

૬ રૂપકાલંકાર.

લક્ષણ બમાં ઉપમાન અને ઉપમેયનો અમેદ વર્ણવવામાં આવે ત્યાં રૂપકાલંકાર જાયવે.

ઉદાહરણ ૧ છ "જેણે ક્ષણમાં નગરો બાળ્યાં, તે આ સાક્ષાત્ મહાદેવ જ છે."

એ ઉદાહરણમાં ઉપમાન જે મહાદેવ અને ઉપમેય જે સજ્જ તે બન્નેનો અમેદ ન્યૂનાધિક્યરદિતપણાએ કથન કરવામાં આવ્યો, તેથી અનુભવ અમેદરૂપ જાયવે.

ઉદાહરણ ૨ છ "આ ત્રીજા લોચનવગરનો શિવ છે."

• એ ઉદાહરણમાં રાજ ઉપમેય અને શિવ ઉપમાન, એ બન્નેનો અમેદ ત્રીજા નેત્રના હીનત્વે કરીને ઉપમાનની ન્યૂનતાપૂર્વક વર્ણવવામાં આવ્યો, તેથી એ ન્યૂન અમેદરૂપક.

ઉદાહરણ ૩ છ "આજે સમદહિનો સ્વીકાર કરી આ મહાદેવ વિશ્વનું રક્ષણ કરે છે."

એ ઉદાહરણમાં રાજ એ ઉપમેય અને મહાદેવ એ ઉપમાન. એ બન્નેનો અમેદ વિશ્વદહિનનો ત્યાગ

કરી જગદ્રક્ષકૃત્યની ઉક્તિવડે ઉપમાનની અધિકતા ઘો-
તનપૂર્વક વર્ણવવામા આવ્યો, તેથી આધિકાભેદરૂ-
પક બાણવો.

“અકાશ માત્રવડે કમળની કાતિનો શું નાશ
નથી કરતો ? તેમજ શુ નેત્રને આનંદ નથી
આપતો ? અથવા મીનકેતનની શુ વૃદ્ધિ નથી
કરતો ? અર્થાત્ કરે છે જ. તો તારો મુખચન્દ્ર
છતા જે આ બીજો ચન્દ્ર ઉદય પામે છે તેને
જે અમૃતનો ગર્વ હોય તો તે પણ તારા બિંબા
ધરને વિષે છે જ”

ઉદાહરણ
૪ મું

એ નાયકની નાયકા પ્રત્યે ઉક્તિ છે એમા મુખને
ચન્દ્રનું રૂપ આપી, જેટલા કાર્ય ચન્દ્રવડે થાય છે
તેટલા મુખવડે પણ થાય છે તેથી ઉપમાનનો ઉત્કર્ષ
કે અપકર્ષ ન વર્ણવતા, બન્નેનો અભેદ કથન કરવામા
આવ્યો, તેથી એ અનુભવતાદૃષ્યરૂપક

“આ વ્યાસ ચાર મુખવગરના બ્રહ્મા, એ બુજ
વાળા વિષ્ણુ અને ભાલનેત્રવિનાના શિવ છે”

ઉદાહરણ
૫ મું.

એ ઉદાહરણમા વ્યાસ જે ઉપમેય તેને બ્રહ્મા,
વિષ્ણુ અને શિવ એ ત્રણ જે ઉપમાન તેનું રૂપ આપી
ચતુર્મુખત્વ, ચતુર્ભુજત્વ અને ભાલનેત્રત્વના ન્યૂનત્વે
કરીને ઉપમાને ઉપમેયનો અભેદ કથન કરવામા આવ્યો,
તેથી એ ન્યૂનતાદૃષ્યરૂપક

“કલકવાળા ચન્દ્ર કરતા આ મુખચન્દ્ર અધિક
શોભે છે”

ઉદાહરણ
૬ મું

એ ઉદાહરણમા મુખ જે ઉપમેય તેને ઉપમાન જે
ચન્દ્ર તેનું રૂપ આપી નિષ્કલત્વરૂપ આધિક્ય વર્ણનવડે

અર્પકારચન્દ્રિકા

ઉપમાન ઉપમેયનો અભેદ વર્ણવવામાં આવ્યો, તેથી અધિકતાદ્યરૂપક

સમસ્તવસ્તુવિષયકસાવયવરૂપક.

ઉદાહરણ

લક્ષ્મી વિદ્યુતવટે વ્યાપ્ત અને શાર્ફન્દ્ર ધનુ-
મેયુક્ત એવા કરુણાણુદ સગવાન, ભવનાપે પીડા-
યલો એવો જે હું તેનું રક્ષણ કરે ”

એ ઉદાહરણમાં વિષય જે અવયવી (ઉપમેય) તેને એકવાને જ રૂપ ન આપતા તેના લક્ષ્મી અને શાર્ફ
જે અવયવ (ઉપમેય) તેમને પણ રૂપિત કરવામાં
આવ્યા, તેથી એ સમસ્તવસ્તુ વિષયકસાવયવરૂપક ગણાયુ

ષષ્ઠદેશવિચર્તિસાવયવરૂપક

ઉદાહરણ

“સસારપગ્ગરથી મુક્ત થઈ આનન્દ વનમાં
ફીડા કરે છે ”

એ ઉદાહરણમાં સસારને પાંગરાતું રૂપ આપવામાં
આવ્યું અને આનન્દને વનનું રૂપ આપવામાં આવ્યું,
પરન્તુ ફીડા કરનાર પોપટ (ઉપમાન) શબ્દવડે કથન
કરવામાં ન આવ્યાથી એકદેશ વિવર્તિસાવયવરૂપક

રૂપકરૂપક.

ઉદાહરણ

“મુખપકજઙ્ગભૂમિને વિષે તારી ભૂકુટિલતા-
નર્તકી લીલાનૃત્ય કરે છે.”

એ ઉદાહરણમાં પ્રથમ મુખને પકજવડે રૂપિત કરી
પાછું તેને જ રંગભૂમિવડે રૂપિત કરવામાં આવ્યું, તેમ જ
ભૂકુટિને લતાવડે રૂપિત કરી પાછી તેને જ નર્તકી
એ વ્યવસ્થાવડે રૂપિત કરવામાં આવી, તેથી રૂપકરૂપક
ગણાયુ

માલારૂપક.

“ધૃય સાગરનો ચન્દ્ર, ઓઠાર્યમાં શિળિ અને ઉદાહરણ-
હધિયિ, વિવેક વાસરનો સૂર્ય, અને કૃપણતારૂપી
તૃણને વિષે અગ્નિ, એવો કર્ણ હોતો. તેની આગળ
આપણે તે કાશુમાન?”

એ ઉદાહરણમાં એક કર્ણ જે ઉપમેય તેને અનેક ઉપ-
માનવડે રૂપિત કરવામાં આવ્યું, તેથી એ માલારૂપક.

અત્રંકાર સમ્યન્ધી ભાષાના ધણાએક મન્યોમાં
અમેદ અને તાદૃષ્ય એ બન્ને પ્રકારના રૂપકના સમ,
અધિક અને ન્યૂન એવા ત્રણ ત્રણ એટલે સધળા
મળી ૭ ભેદ કરવામાં આવ્યા છે. તેમાં આ મન્યમાં
“સમ” ને બદલે “અનુમય” એ શબ્દ મૂકેલો છે. તેનું
કારણ એ કે “સમ” એ શબ્દ ઉપમાના અને ઉપમેયનું
સાદૃશ્ય સૂચન કરનારા છે, પણ ઉપરના અત્રંકારમાં
ઉપમાનમાં ન્યૂનત્વ તથા અધિકત્વ એ બેથી રહિતપણું
દર્શાવવાનું પ્રયોજન હોવાથી “અનુમય” શબ્દ જ એ
રચણે યોગ્ય છે, એમ સદજ નજારો.

૬ પરિણામાલંકાર.

બધા ઉપમાન ઉપમેયની સાથે મળીને તેની ક્રિયા
કરે ત્યાં પરિણામાલંકાર નજીવો. વસ્તુ

“વિશાળ નેત્રકમળે નાયકા જીવે છે તે જીવે.”

એ ઉદાહરણમાં ઉપમાન જે કમળ તેણે ઉપમેય
જે નેત્ર તેની સાથે મળીને તે ઉપમેયની જોવારૂપ
ક્રિયા કરી, તેથી પરિણામાલંકાર. ઉદાહરણ
૧ હ

“ચતુરસ્રજાણુ એવી પ્રિયાએ કરકમલે પ-
ત્રિકા લખી.” ઉદાહરણ
૨ જી

- એમાં ઉપમાન ને કમળ તેણે ઉપમેય ને કર તેની સાથે મળીને લખવારૂપ તે (ઉપમેય)ની ક્રિયા કીધી, તેથી એ પણ પરિણામાનકાર

એ અનકારનું એક સંસ્કૃત ગ્રન્થમાં એવું લક્ષણ આપેલું છે કે “ પરિણામોઽય વિપરીવિપર્યયેન કાર્યકૃત્ અર્થ-વિપર્યયમાન વિપર્યયેન ઉપમેયત્વેન કાર્ય કૃત્પ્રકૃતકાર્ય સાધકવેત્પરિણામ પરિણામાલક્ષરો મવતીત્યન્યથા ॥ એટલે વિપરી ને ઉપમાન તે વિપર્ય એટલે ઉપમેય તેપણાંએ પ્રકૃતકાર્યનું સાધક થાય ત્યાં પરિણામા લકાર એ જ પ્રમાણે એક વૃજભાષાના અનકારના ગ્રન્થમાં એવું લક્ષણ આપવામાં આવ્યું છે કે “ઉપમા મિલિ ઉપમેયસૌ । કરે તાહિકે કામ ॥ તાહિસૌ સઘ વહત હૈ । અલ્લકાર પરિનામ ॥ ૧ ॥ અર્થ-ઉપમાન ઉપમેયની સાથે મળીને તેની ક્રિયા કરે તેને સધળા પરિણામા લકાર કહે છે વૃજભાષાના પ્રખ્યાત રસિક કવિ પદ્મા કરે પણ એ અનકારનું લક્ષણ એને મળતું જ આપેલું છે આ ઉપરથી માલમ પડશે કે, ભાષાભૂષણમાં એ અનકારનું ને લક્ષણ આપેલું છે, તેથી આ લક્ષણ જુદું નથી

એ અનકારના પહેલાં ઉદાહરણમાં “નેત્રકમળ” એ સામાસિક શબ્દ છે, તેના કમળ જેવાં નેત્ર એમ ઉપમિતિ સમાસ ન કરતા ‘નેત્ર એ જ કમળ’ એમ રૂપક સમાસ કરવો કારણ કે ઉપમિતિ સમાસ કરતા પૂર્વપદ ને નેત્ર તેનું પ્રાધાન્ય થશે અને એમ કર વાંચી નેત્રને વિષે જોવારૂપ ક્રિયા કરવામાં કોઈપણ વૈચિત્ર્યનો અભાવ હોવાથી એ પરિણામાનકાર ન ચવાના તેથી ઉત્તર પદ ને કમળ તેનું એમાં પ્રાધાન્ય જાણતું હવે વારતવિક વિચાર કરતાં એ ઉદાહરણમાં

ઉપમાન ને કમળ તેને વિષે જોવારૂપ ક્રિયાનો
અસંભવ છે તેથી તે ઉપમેય ને નેત્ર તેની સાથે
મળી જઈ તેની ક્રિયા પોતે કરે છે. એ પ્રકારનું
વૈચિત્ર્ય હોવાથી એ પરિણામલકાર જાણવો.

૭ ઉલ્લેખાલંકાર.

અનેક ધર્મયુક્ત એક વસ્તુને તે તે ધર્મના યોગે
અનેક જાણી અનેક પ્રકારે માને ત્યાં ઉલ્લેખાલંકાર
જાણવો.

સકલ.

(એને) “શ્રીઓએ કામ, યાત્રાઓ કલ્પતરુ,
અને શત્રુઓએ કાળરૂપે જોયો.”

ઉદાહરણ
૧ છં

એ ઉદાહરણમાં સૌંદર્ય, દાતૃત્વ અને શૂરત્વરૂપ
અનેક ધર્મયુક્ત ક્ષાઈએક રાજા, તેને તે તે ધર્મના યોગે
શ્રી, યાત્રા અને શત્રુ એવા ને અનેક જાણી તેમણે,
કામ, કલ્પતરુ અને કાળરૂપે અનેક પ્રકારે માન્યા,
તેથી ઉલ્લેખાલંકાર.

“રંગભૂમિને વિષે જલદેવસહિત આવેલા
શ્રીકૃષ્ણને મલ્લોએ વજ્ર, પુરુષોએ રાજા, સ્ત્રી-
ઓએ મૂર્તિમાન કામદેવ, ગોપોએ સ્વજન,
દુષ્ટ રાજાઓએ દણ્ડ દેનાર, માતાપિતાએ બાલક,
કસે કાળ, અસાનિયોએ વિરાટ, યોગિયોએ પર-
મતરવ અને યાદવોએ ઉત્તમ દેવરૂપે જોયા.”

ઉદાહરણ
૨ છં

એ ઉદાહરણમાં શ્રીકૃષ્ણ ને અનેક ધર્મયુક્ત એક
વસ્તુ તેને કાઠિણ્યાદિ અનેક ધર્મના યોગે મહાદેવ
અનેક રૂપે માન્યા તેથી એ ઉલ્લેખાલંકાર.

“જ્યારે શ્રીકૃષ્ણ મથુરામાં પધાર્યા ત્યારે વૃદ્ધ
સ્ત્રીઓએ તેમને અર્જુનના ત્રાતા, તરુણિયોએ

ઉદાહરણ
૩ છં

૨ ૧ લક્ષ્મીકાત અને બાલાઓએ, યથાસ્થિતરૂપે
જોયા ॥

એ ઉદાહરણ પછી ઉપર પ્રમાણે જ ધગવતુ

એ અનકારના પહેલા ઉદાહરણમાં રાગ એ ઉપ
મેયને કામાદિક ઉપમાનવડે રૂપિત કરી ઉત્તેષ કર
વામાં આવ્યો તેથી રૂપકયુક્ત ઉત્તેષ છે તેમ જ
બીજામાં શ્રીકૃષ્ણરૂપ ઉપમેયને વળદિ અનેક ઉપમા
નોએ રૂપિત કરી ઉત્તેષ કરવામાં આવ્યો છે તેથી તે
પણ રૂપકયુક્ત ઉત્તેષ છે પરંતુ ત્રીજા ઉદાહરણમાં
શુદ્ધ ઉત્તેષ છે

૮ સ્મૃતિ, ભ્રાન્તિ અને સંદેહ.

૧મા. ઐક વસ્તુને જોઈ તત્સદૃશ અથવા તે સદૃશની
સાથે સબધ ધરાવતી હોય એવી કોઈ વસ્તુનું સ્મરણ
થાય ત્યાં સ્મૃત્યલકાર

ઉદાહરણ
૧ જી જોલતા એવા જે અજન યુક્ત કમળને
જોઈ રામને ત્રીતાના મુખનું સ્મરણ થયું ॥

એ ઉદાહરણમાં કમળને જોઈને તત્સદૃશ્ય મુખની
સ્મૃતિ થઈ તેથી સ્મૃત્યલકાર

ઉદાહરણ
૨ જી દેવતાઓને પણ વિસ્મય પમાડનારી અને
અસ્થિર કમળસમાન સુંદર હાથવળી કોઈક
સ્ત્રીને જલથી બહાર નીકળતી લક્ષ્મી સરખી જોઈ
શ્રીકૃષ્ણને સમુદ્રમથનનું સ્મરણ થયું ॥

એ ઉદાહરણમાં જલથી બહાર નિકળતી સ્ત્રીના
સદૃશ જે લક્ષ્મી તેના સ્મરણપૂર્વક તત્સબધી સમુદ્રમથ-
નના સ્મરણનું પણ કથન કર્યું, તેથી એ પણ સ્મૃત્યલકાર

૯ આત્મલંકાર.

એક વસ્તુને જોઈને તેમાં તેના સરખી અન્ય વસ્તુની સદાશ-
અન્તિ થાય ત્યાં આત્મલંકાર.

“કનકસમાન કાંતિયુક્ત સીતાસહિત શ્રીરામ- ઉદાહરણ
ચંદ્રને જોઈને વિજળીસહિત મેઘની પ્રાંતિથી ૧ હું
આતકપક્ષીનાં બાળકો વનમાં નૃત્ય કરવા લાગ્યાં.”

એ ઉદાહરણમાં સીતાસહિત રામને જોઈ તેમને
વિષે વિજળીસહિત મેઘની પ્રાંતિ થવાથી એ
આત્મલંકાર.

કેસુડાનાં ફૂલની પ્રાંતિથી ભરેલો પોપટનાં ઉદાહરણ
મુખમાં પડે છે અને તે પોપટ પણ જામ્બુના ૨ હું
ફૂલની પ્રાંતિથી તે ભરેલાને પકડવાની ઇચ્છા
કરે છે.

એ ઉદાહરણમાં પોપટનું મુખ અને ભરેલો જે
એક એક વસ્તુ તેમાં કેસુડાનું ફૂલ અને જામ્બુનાં
ફૂલની પ્રાંતિ વર્ણવી, તેથી એ પણ આત્મલંકાર.

૧૦ સંદેહાલંકાર.

જ્યાં એક વસ્તુને જોઈ તેમાં “વેમાની એ તે કયી” ઉદાહરણ
એવા સંશય ઉપજે ત્યાં સંદેહાલંકાર.

“જીવન ગ્રહણ કરવામાં નમ્ર અને ગ્રહણ ઉદાહરણ
થયે થકે ઉન્નત એવા દુર્જનો ઘટિયત્ર કરતાં
એક છે કે કનિષ્ઠ, તેનો અમને નિશ્ચય થતો
નથી.”

એ ઉદાહરણમાં દુર્જનોને જોઈ તેમાં ઘટિયત્ર કરતા

બ્યેષ્ટત્વ કે કનિષ્ઠત્વ એ બેમાની એક પછી વસ્તુનો
નિશ્ચય ન થયો, તેથી સંદેહાવકાર

૧૭ અપદ્વનુત્પલંકાર.

લક્ષણ અન્ન પદાર્થનો આરોપ કરવા માટે કોઈ પદાર્થના
ધર્મનો નિષેધ કરવામાં આવે ત્યાં શુદ્ધાપદ્વનુત્પલંકાર

ઉદાહરણ “આ ચન્દ્ર નથી પણ આકાશગંગાનું કમળ છે”
એ ઉદાહરણમાં કમળનો આરોપ કરવા માટે
ચન્દ્રત્વનો નિષેધ કરવામાં આવ્યો, તેથી શુદ્ધાપદ્વનુત્પલંકાર

દેત્વપદ્વનુત્પલંકાર.

લક્ષણ શુદ્ધાપદ્વનુત્પલંકાર હેતુપૂર્વક દેવા ત્યાં દેત્વપદ્વનુત્પલંકાર
કાર બાબતે

ઉદાહરણ “આ ચન્દ્ર નથી કારણ કે તીવ્ર છે, તેમ જ
સૂર્ય નથી કારણ કે અમણા રાત છે, તો એ
સમુદ્રમાંથી ઉત્પન્ન થએલો વડવાનલ છે”

એ ઉદાહરણમાં ચન્દ્રત્વ અને સૂર્યત્વનો હેતુપૂર્વક
નિષેધ કરવામાં આવ્યો, તેથી દેત્વપદ્વનુત્પલંકાર
બાબતે

પર્યસ્તાપદ્વનુત્પલંકાર

લક્ષણ એક પદાર્થમાં રહેલા ધર્મનો બીજા પદાર્થમાં આરોપ
કરવાને વાસ્તે જે નિષેધનું કથન તે પર્યસ્તાપદ્વનુત્પલંકાર

ઉદાહરણ ‘ આ ચન્દ્ર નથી તો પ્રિયાનું મુખ એ જ
ચન્દ્ર છે ’

એ ઉદાહરણમાં ચન્દ્રત્વનો પ્રિયાના મુખને વિષે
આરોપ કરવાને વાસ્તે ચન્દ્રમાં તેનો નિષેધ કરવામાં
આવ્યો તેથી પર્યસ્તાપદ્વનુત્પલંકાર

ઝાંતાપહ્નુતિ.

પ્રકૃત પદાર્થમાં થએલી સકાતું નિવારણ કરી યથાર્થ અર્થનું કથન કરવામાં આવે ત્યાં ઝાંતાપહ્નુતિ. લક્ષણ.

“હે નગરનિવાસી ! અધિક હિંચો અને જે પાસ પૂંછડાવાળો આ પાડો કેવો ! ! ! અરે બાઈ ! આ પાડો નથી પણ ઉત્તમ હાથીનું બચ્ચું છે અને આ પૂંછડું નથી એ તો એની શુંડ છે.” ઉદાહરણ ૧ હ.

જે ઉદાહરણમાં પ્રકૃત પદાર્થ જે હાથી તેમ જ તેની શુંડ તેમાં થએલી પાડો અને તેના પૂંછડાની ચંકા તેનું નિવારણ કરી હાથી સંબંધી યથાર્થ અર્થનું કથન કરવામાં આવ્યું, તેથી ઝાંતાપહ્નુતિ.

“આ જટા નથી એ તો ચોટલાના વાળનો વાળેલો અંખોડો છે; ગળામાં ગરલ નથી એ તો કરતુરી છે; મસ્તકને વિષે ચન્દ્રલેખા નથી એ તો કુસુમ છે; શરીરે આ ભસ્મ નથી પરંતુ પ્રિયજનના વિરહજનિત ધવલતા છે. માટે હે કુસુમશર ! શિવની પ્રાંતિએ તુ મને શું કરવા પીડે છે ?” ઉદાહરણ ૨ હ.

જે ઉદાહરણમાં જટાદિક સંબંધીનું કસ્પિત પ્રાંતિનું નિવારણ કરી યથાર્થ અર્થનું કથન કરવામાં આવ્યું, તેથી એ પણ ઝાંતાપહ્નુતિ અલંકાર.

જે અલંકારને દૃષ્ટી તત્ત્વાખ્યાનોપમા નામનો ઉપમાનો એક ભેદ છે એમ માને છે. જેમ:—“ન વય મુલમેવેદં ન મૃગી ચક્ષુષી દમે. અર્થ—આ કમળ નથી મુખ જ છે, (વગી) આ ભમરો નથી એ તો આંખો છે. એ દૃષ્ટીએ આપેલું તત્ત્વાખ્યાનોપમાનું ઉદાહરણ છે.

છેકાપદ્ધતિ.

સક્ષણ અન્યની રાકાથી સત્ય પદાર્થને છુપાવવો, તે છેકાપદ્ધતિ
ઉદાહરણ “સીત્કાર શીખવે છે, અધરને ખડિત કરે છે
અને રુવા ઊભા કરે છે હું સખી ! કોઈ નાગ-
રિક મળ્યો છે કે શું ? નહિ, નહિ, તેમ નથી,
એ તો હું હેમવના પવનની વાત કહું છું”

એ ઉદાહરણમાં નાયકાએ સખીને વાત કહેતામાં
કોઈ ત્રાહિત સ્ત્રીએ પૂજાથી તે ભણી જશે, એ રાકાથી
સત્ય પદાર્થ જે નાગરિક તેને છુપાવ્યો, તેથી છેકાપદ્ધતિ

કૈતવાપદ્ધતિ.

સક્ષણ વ્યાજ્ઞદિક પદ્ધતે કોઈ પદાર્થના ધર્મનો નિષેધ
કથન કરવામાં આવે, ત્યાં કૈતવાપદ્ધતિ
ઉદાહરણ ‘કાતાના કટાક્ષને મિમે કામદેવના બાણ
છૂટે છે’

એ ઉદાહરણમાં ‘મિમે એ શબ્દવડે કટાક્ષત્વ ધર્મનો
નિષેધ કથન કરવામાં આવ્યો, તેથી એ કૈતવાપદ્ધતિ

૧૨ હત્ત્રેક્ષાલંકાર.

સક્ષણ વસ્તુ હેતુ અથવા ફલરૂપે જે સંભાવના, તે હત્ત્રેક્ષા
સ્વરૂપોત્ત્રેક્ષા
ગીતિ.

ઉદાહરણ નૃપ સૈન્યયોગથી જલ, થલ, નલ રજથી રહ્યા છત્રાધતે,
ધૂમ્ર પ્રતાપાનલનો, શકે નવ શક્યો નલે સમાધતે ૧
એ ઉદાહરણમાં રજ સર્વત્ર વ્યાપી રહે છે, એ
નિમિત્તવડે તેમાં પ્રતાપાનવના ધૂમ્રની સંભાવના

કરવામાં આવી, અને જે સમયનું વર્ણન કરવામાં આવ્યું છે તે સમયનું રજનું (છવાવવારૂપ) યથાસ્થિત રૂપ વર્ણવવામાં આવ્યું, તેથી ઉક્તવિપાસ્વરૂપોત્પ્રેક્ષા.

“સમુદ્ર તરંગનાં અગ્રે કરીને શીલરૂપી ઇલાહરણ્ય ચન્દનને જાણે ઘસે છે, તેમ ચન્દ્રમા તેને લઈ કરવડે દિશારૂપ અંગનાઓને જાણે અનુલેપન કરે છે.”

એ ઉદાહરણમાં સમુદ્ર કિનારે દિશુ ચન્દનના એકઠા થવારૂપ નિમિત્તવડે અને દિશાઓને ઉન્નત કરવારૂપ નિમિત્તવડે, દિશુ ચન્દનનું પ્રેરણુ અને કીરણોનું પસરવું તેમાં ઘસવાની અને અનુલેપનની સંભાવના કરવામાં આવી. પરન્તુ દિશુ ચન્દનનું પ્રેરણુ અને કીરણોનું પસરવું જેવું યથાસ્થિત જોઈએ, તેવું વર્ણવવામાં ન આવ્યું, તેથી એ અનુક્તવિપાસ્વરૂપોત્પ્રેક્ષા.

સ્વરૂપોત્પ્રેક્ષાને વસ્તુપ્રેક્ષા પણ કહે છે.

હેતુપ્રેક્ષા.

“કોમળ તારાં ચરણ જાણે જમીનપર ચાલવાથી જ રાતાં ચતાં હોયની?” ઇલાહરણ્ય ૧ હ.

એ ઉદાહરણમાં નાચકાનાં ચરણ સ્વાભાવિક રીતે જ રાતાં છે તેના કાંઈ જમીનપર ચાલવું એ હેતુ નથી; તેમ છતાં તે હેતુ હોય એવી સંભાવના કરવામાં આવી તેથી હેતુપ્રેક્ષા. એ હેતુપ્રેક્ષા સિદ્ધવિધા કહેવાય, કારણ કે ચાલવાથી પગ રાતાં ચાલ છે ખરા.

“ચન્દ્રમા તારી ગુણકાંતિની ઇચ્છાએ કમળ સાથે વૈર કરે છે.” ઇલાહરણ્ય ૨ જ.

એ ઉદાહરણમાં ચન્દ્રમા અને કમળને વિરોધ સ્વાભાવિક છે. ચન્દ્રે કાંઈ નાચકાનાં મુખની કાતિની ધ્વજાએ કમળસાથે વિરોધ કર્યો નથી, તેમ છતાં તે ધ્વજાને વિરોધનો હેતુ કદખ્યો તે કલ્પિત છે, તેથી એ અસિદ્ધવિષયાહેતુપ્રેક્ષાલંકાર.

ફલોત્પ્રેક્ષા.

શ્લોક.

ઉદાહરણ. “જે જે સમરૂપી ચોર, છુપેલો જાડિમાં રહે; ૧ થી
તેને લાંબા કરે જાલી, મારે છે ચન્દ્રમા રિસે.”

એ ઉદાહરણમાં “ચન્દ્રમાનાં કિરણ સ્વભાવથી જ લાંબાં છે તે કાંઈ જાડિમાં છૂપી રહેલાં અધારાને હથુવાસાર ચાલીને લાંબાં કર્યાં નથી, તે છતાં અધારાને હથુવારૂપ ફળની તેમાં સભાવના કરી તેથી એ ફળોત્પ્રેક્ષા. એ ફળોત્પ્રેક્ષાસિદ્ધવિષયા કહેવાય, કારણ કે કોરૂપી અધાર હથુપ છે ખરું.”

૧ ૨. ત્રો.

શ્લોક.

ઉદાહરણ. “લાંબાં કર કરી મારું, લાંબો છે ચંદ્ર ટાંપવા; ૨ થી
રત્નાકર અને રત્ન-ગર્ભાનાં રત્ન ચોરવા.”

એ ઉદાહરણમાં “ચન્દ્રમાનાં કિરણો” સ્વભાવથી જ લાંબાં છે તે કાંઈ રત્ન ચોરવા વાસ્તે લાંબાં કર્યાં નથી તે છતાં રત્ન ચોરવારૂપ ફળની તેમાં સભાવના, કરવામાં આવી, તેથી ફળોત્પ્રેક્ષા. એ ફળોત્પ્રેક્ષા અસિદ્ધવિષયા છે; કારણ કે રત્ન ચોરવારૂપ ફળ કેવળ કલ્પિત છે.”

૧ ૨. ત્રો.

“સૂર્ય જાણે રથે જોડેલા પુરાતન ઘોડાઓને બદલવાને ઘોડાઓની ઉત્પત્તિનું ” સ્થાન એવી ઉત્તરદિશાપ્રત્યે જાયછે.”

ઉદાહરણ
૩ જી.

એ ઉદાહરણમાં સૂર્ય સ્વાભાવિક રીતે ઉત્તરદિશા પ્રત્યે જાય છે તે કંઈ પુરાતન ઘોડાને બદલવાસારુ સ્વેચ્છાથી ત્યાં જતો નથી, તે છતાં ઘોડા બદલવારૂપ ફલની તેમાં સંભાવના કરવામાં આવી, તેથી એ પ્રલો-
ભ્રેક્ષા. એ પ્રલોભ્રેક્ષા અસિદ્ધવિષય છે, કારણ કે ઘોડા બદલવારૂપ ફલ કેવળ કલ્પિત છે.

૧૩. રૂપકાતિશયોક્તિ.

જ્યાં ઉપમેયનું નામ ન લેતાં કેવળ ઉપમાનવડે જ ઉપમેયનું વર્ણન કરવામાં આવે ત્યાં રૂપકાતિશયોક્તિ.

લક્ષણ

“જે નીલકમળમાંથી તીક્ષ્ણ એવાં બાણ નીકળે છે તે જો.”

ઉદાહરણ
૧ જી.

એ ઉદાહરણમાં નેત્ર અને કટાક્ષ જે ઉપમેય તેમનું નામ ન લેતાં કેવળ તેમનાં નીલકમળ અને તીક્ષ્ણ બાણ જે ઉપમાન તેમને જ તેમનું વર્ણન કરવામાં આવ્યું; તેમ જ કમળમાંથી બાણનું નીકળવું અસંભવિત છતાં પણ તે વર્ણન કરવામાં આવ્યું. તેથી એ રૂપકાતિશયોક્તિ.

“તુળસીના વનમાં એક સોનાની લતા છે તેનું હું શું વર્ણન કરું!! શું મારી બુદ્ધિ સ્પર્શ કરી શકે છે? નથી કરી શકતી. તે લતા ઉપર મદનના મનને હરણ કરે એવાં જ શ્રીફળ ફળ્યાં છે; તે શ્રીફળની ઉપર કમળ ફૂલી રહ્યું છે; તેનું

ઉદાહરણ
૨ જી.

રૂપ નિરૂપણ કરતાં મનમાં દ્રવ ઉઠે છે; તે કમળની ઉપર એક પોપટ છે અને તે પોપટની ઉપર જે ખંજનનાં બચ્ચાં ખેલે છે.”

એ ઉદાહરણમાં નાયકા, સ્તન, મુખ, નાસિકા અને જ નેત્ર એ જે ઉપમેષ તેમનું નામ ન લેતાં તેમના ઉપમાન જે સોનાની લતા, શ્રીફળ, કમળ, પોપટ અને ખંજનપક્ષીનાં બચ્ચાં એવડે જ તેમનું વર્ણન કરવામાં આવ્યું; તેમ જ લતા ઉપર શ્રીફળનું ઉગવું વગેરે અસંભવિત છતાં તેનું વર્ણન કરવામાં આવ્યું, તેથી એ રૂપકાતિશયોક્તિ.

એ ખીજા ઉદાહરણને--કવિપ્રિયામાં કેશવદાસે વિરુદ્ધરૂપકનાં ઉદાહરણ તરીકે આપેલું છે; પરંતુ ઉપલું લક્ષણ એમાં બરાબર લટકે છે અને પાછળ રૂપકના બેઠમાં વિરુદ્ધ રૂપકનું ઉદાહરણ આ ગ્રન્થમાં આપવામાં પણ નથી આવ્યું, તેથી ખીજા કેટલાએક કવિઓનાં મતને અનુસરીને એને રૂપકાતિશયોક્તિ અલંકારનું ઉદાહરણ ગણ્યું છે.

સાપહવરૂપકાતિશયોક્તિ.

સમાજ

અપદ્ધતિયુક્ત જે રૂપકાતિશયોક્તિ તે સાપહવરૂપકાતિશયોક્તિ.

બાહરણ

“હિ રાજન્ ! તારી સુંદર વાણીમાં સુધા છે તેને શ્રાંત પુરુષો અન્દમા રહે છે.”

એ ઉદાહરણમાં ચન્દ્રમેઝગમાં જે છે તે અમૃત નામી એ અપદ્ધતિયુક્ત એવું. તેમ જ ઉપમેષ જે માધુર્ય તેનું નામ ન લેતાં તેનું ઉપમાન જે સુધા તેવડે જ વર્ણન કરવામાં આવ્યું તેથી, એ સાપહવરૂપકાતિશયોક્તિ અલંકાર થયો.

ભેદકાતિશયોક્તિ.

જ્યાં દ્રાષ્ટ્યિક વસ્તુ લોકપ્રસિદ્ધ વસ્તુ કરતાં અધિક લક્ષણ. ન છતાં તેનું લોકોત્તરત્વે કરીને વર્ણન કરવામાં આવ્યું હોય ત્યાં ભેદકાતિશયોક્તિ.

“આ કવિની કવિતા તે ન્યારી જ.” ઉદાહરણ.

એ ઉદાહરણમાં અમુક કવિની કવિતારૂપ વસ્તુ લોકપ્રસિદ્ધ એવી કવિતારૂપ વસ્તુ કરતાં અધિક ન છતાં તેનું લોકોત્તરત્વે કરીને વર્ણન કરવામાં આવ્યું, તેથી ભેદકાતિશયોક્તિ.

સમ્બન્ધાતિશયોક્તિ.

અસમ્બન્ધનેવિષે સમ્બન્ધની જે કલ્પના, તે સમ્બન્ધા- લક્ષણ. તિશયોક્તિ.

“વીરરુદ્રદેવ રાજાનું દાતૃત્વ જોઈને ચક્ર- ઉદાહરણ. વાહી એમ સંતોષ પામે છે કે, દિવસનો નાશ કરનાર કનકાચલ (મેરુ) હવે થોડા જ દિવસમાં ક્ષય પામશે.”

એ ઉદાહરણમાં ચક્રવાહીને સૂર્યનો અસ્ત કરનાર મહામેરુના ક્ષયની સંભાવનાથી ચાંચલા સંતોષનો સમ્બન્ધ ન છતાં પણ તે સમ્બન્ધ વર્ણવવામાં આવ્યો, તેથી એ સમ્બન્ધાતિશયોક્તિ.

અસમ્બન્ધાતિશયોક્તિ.

જ્યાં સમ્બન્ધમાં અસમ્બન્ધ વર્ણવવામાં આવે ત્યાં અ- લક્ષણ. સમ્બન્ધાનિશયોક્તિ.

“હો રાજેન્દ્ર ! તું દાતાર છે તો અમે કલ્પનરૂને ઉદાહરણ. ગણકારતા નથી.”

એ ઉદાહરણમાં રાજા દાતાર હોવાથી કલ્પતરૂને ન માનવું એમ કાંઈ નથી. તેથી કલ્પનરૂને માનવાનો

સમ્ય-ધ છતાં પણ અસમ્ય-ધ વર્ણુ-યો, માટે એ અસમ્ય-ધાતિશયોક્તિ

અક્રમાતિશયોક્તિ.

સક્ષણુ ન્યા હેતુ અને કાર્ય એક કાલત્વે વર્ણવવામાં આવે ત્યાં અક્રમાતિશયોક્તિ

ઉદાહરણ. “હુમીર વીરનું ખડ્ગ કોશમાથી નીકળતામા શત્રુના સમુદાયે કોશ મૂકયો, ખડ્ગ કમ્પતામાં શત્રુનો સમુદાય કમ્પ્યો, તેમ જ તે ખડ્ગે ક્ષમા છોડતામા શત્રુસમૂહે ક્ષમા છોડી.”

એ ઉદાહરણમા ખડ્ગનું કોશમાથી નીકળવું, કમ્પવું અને તેણે ક્ષમા છોડવી એ ત્રણ હેતુ તેમનું અને શત્રુએ કોશ મૂકવો, કમ્પવું અને ક્ષમા છોડવી, એ ત્રણ કાર્ય તેમનું, એક કાલત્વે વર્ણન કરવામા આવ્યું તેથી અક્રમાતિશયોક્તિ

અપલાસિશયોક્તિ.

સક્ષણુ ન્યા હેતુનું જ્ઞાન થતાં જ કાર્યની ઉત્પત્તિ થાય ત્યાં અપલાસિશયોક્તિ

ઉદાહરણ “રામને વનવાસ એટલું કૈકેયીના મુખથી સામળતાં જ દશરથનું ગાત્ર પીળું પડી ગયું અને સુકાર્ધ ગયું ’

એ ઉદાહરણમા રામના વનવાસરૂપ હેતુના જ્ઞાન માનવડે ગાત્રનું પીળું પડી જવું અને સુકાર્ધ જવું એ રૂપ કાર્યની ઉત્પત્તિ વર્ણવવામા આવી, તેથી એ અપલાસિશયોક્તિ અવકાર

અત્યંતાતિશયોક્તિ.

સક્ષણુ ન્યા હેતુ કરતાં કાર્યની ઉત્પત્તિ પ્રથમ વર્ણવવામાં આવે ત્યાં અત્યંતાતિશયોક્તિ અનકાર જાયવો

“હે દીનબન્ધુ ! પ્રથમ જ આહે ગળેલા ગળને તમે ઊડાવ્યો પછી તેણે તમારુ નામ પોકાર્યું.”

ઉદાહરણ

એ ઉદાહરણમાં નામ પોકારવારૂપ હેતુ કરતાં ઊડાવવારૂપ કાર્યની ઉત્પત્તિ પ્રથમ વર્ણવવામાં આવી, તેથી એ અત્યંત અવ્યયોક્તિ અલંકાર.

૧૪. તુલ્યયોગિતા.

અનેક વર્ણનીય વસ્તુ અથવા અનેક અવર્ણનીય વસ્તુના ધર્મનું એક વર્ણવવામાં આવે ત્યાં તુલ્યયોગિતા.

સંક્ષેપ

“કમળો અને સ્વેચ્છાચારિણીઓનાં મુખ કરમાય છે.”

ઉદાહરણ

૧ છ

એ ઉદાહરણમાં પ્રસ્તુત ચન્દ્રોદયનાં કાર્યરૂપે વર્ણનીય જે કમળ અને પ્રકાશીરૂ વ્યભિચારિણીઓનાં મુખ તેમનો સકોચ થવારૂપ એક ક્રિયાગત ધર્મ વર્ણવ્યો, તેથી એ તુલ્યયોગિતા.

“તારા અગની કેમલતા જોઈને માલતી, ચન્દ્ર અને કદલીની કઠોરતા કેના હૃદયને લાસતી નથી?”

ઉદાહરણ

૨ છ

એમાં પ્રસ્તુત નાયકાની મુકુમારતાનું વર્ણન કરતાં અપ્રસ્તુત માલતી ધર્માદિકમા રહેલા કઠોરતારૂપ એક શુભગત ધર્મનો અન્વય વર્ણવ્યો, તેથી એ પણ તુલ્યયોગિતા.

દ્વિતીય તુલ્યયોગિતા

જ્યાં હિત અને અહિતમાં વૃત્તિનું સરખાપણું કયન કરવામાં આવે ત્યાં બીજી તુલ્યયોગિતા.

સંક્ષેપ

“તું મિત્ર અને શત્રુના સમૂહને પરાજીતિ આપે છે.”

ઉદાહરણ

૧ છ

એ ઉદાહરણમાં “પરામૂર્તિ” એ શબ્દના એ અર્થ છે. તે એવા કે “પરા” એટલે ઉત્કૃષ્ટ અને “મૂર્તિ” એટલે સંપત્તિ, એટલે ઉત્કૃષ્ટ સંપત્તિ તે મિત્રને આપે છે; અને “પરામૂર્તિ” એટલે પરાભવ તે શત્રુને આપે છે. એમાં મિત્ર અને શત્રુને પરાભૂતિરૂપ એક જ વસ્તુ આપવાથી તેમના પ્રત્યે વૃત્તિનું સરખાપણું કથન કરવામાં આગ્યું. તેથી એ ત્રીજી તુલ્યયોગિતા.

ઉદાહરણ
૨૯

“જે કુવાડાવતી કાચે છે, જે મંધ અને દીથી સિંચે છે અને જે અન્ધન પુષ્પવડે પૂજે છે તે સંધ્યાને હીમચે કડવો જ લાગે છે.”

એમાં કાપનાર જે અહિત તેમ સિંચનાર અને પૂજનાર જે હિત તેમના પ્રત્યે કટુતા આપવારૂપ વૃત્તિનું સરખાપણું વર્ણવવામાં આગ્યું. તેથી એ પણ ત્રીજી તુલ્યયોગિતા.

તૃતીયતુલ્યયોગિતા.

લક્ષણ.

જ્યાં ચુલ્લુવડે ઉત્કૃષ્ટ એવી અનેક વસ્તુઓ સાથે કાષ્ઠશિકને સમાન કરીને વર્ણવવામાં આવે ત્યાં ત્રીજી તુલ્યયોગિતા.

ઉદાહરણ.

“હે રાજા! યમ, વરુણ, કુબેર અને ઇન્દ્ર એ લોકપાળ છે અને તમે પણ છે.”

એ ઉદાહરણમાં વર્ણુનીય જે રાજા તેને લોકપાલત્વે કરીને યમાદિકની સાથે સમાન કરીને વર્ણવવામાં આવ્યો. તેથી એ ત્રીજી તુલ્યયોગિતા.

૧૬ દીપકાલંકાર.

લક્ષણ.

જ્યાં વર્ણ અને અવર્ણનાં ધર્મનું એકજ વર્ણવવામાં આવે ત્યાં દીપકાલંકાર.

“રીઝે આદ્યણ લોજને, મેધ શબ્દથી મોર; ઉદાહરણ.
સાધૂજન પરસુખયકી, ખળ પરદુખે નઠોર.”૧

એ ઉદાહરણમાં વર્ણ્ય જે ખળ અને અવર્ણ્ય જે આદ્યણ, મોર અને સાધુ તેમના રીઝવવારૂપ ક્રિયાગત ધર્મનું એકપ કથન કરવામાં આવ્યું તેથી દીપકાલંકાર.

૧૬ આવૃત્તિદપિક.

“આ મેધમાલા વરસે છે અને રાત્રી વરસે છે.” ઉદાહરણ
૧ છં.

એ ઉદાહરણમાં નાયકાની સખી પ્રત્યે ઉક્તિ છે. નાયકા કહે છે કે મેધ વરસે છે અને રાત્રી વરસે પણ છે અર્થાત્ વરસે જેવડી મને લાગે છે. એ રીતે “વરસે” એ શબ્દ બેવાર આવ્યો તેથી એ શબ્દ-વૃત્તિદીપકાલંકાર.

“કદંબ ફૂલે છે અને કાંટાસરિયાની કળીઓ ખીલે છે.” ઉદાહરણ
૨ છં.

એ ઉદાહરણમાં ફુલે છે અને ખીલે છે એ બન્નેના એક જ અર્થ હોવાથી એ અર્થાવૃત્તિદીપકાલંકાર.

“તારા મુખવડે છુતાયલો ચન્દ્ર વાદળમાં લીન થાય છે અને કમળ પણ પાણીનાં પૂરમાં લીન થાય છે.” ઉદાહરણ
૩ છં.

એ ઉદાહરણમાં લીન થાય છે એ શબ્દ અને લીન થવું એ અર્થ એમ બન્નેની આવૃત્તિ ચવાથી શબ્દધર્મ વૃત્તિદીપકાલંકાર.

૧૭ પ્રતિવસ્તૂપમા.

ન્યાં ઉપમાન વાક્ય અને ઉપમેય વાક્યનો એક ધર્મ લક્ષણ
ભિન્ન શબ્દવડે કથન કરવામાં આવે ત્યાં પ્રતિવસ્તૂપમા.

ઉદાહરણ
૧ છું

“તાપવડે સૂર્ય શોભે છે અને ચાપવડે શૂર
પુરુષ રાજે છે”

એ ઉદાહરણમાં પહેલું ઉપમાન વાક્ય છે અને બીજું
ઉપમેય વાક્ય છે તે બન્નેનો શોભવારૂપ એક ધર્મ
“શોમે છે” અને “રાજે છે” એ બે બિન્ન શબ્દો
કથન કરવામાં આવ્યો તેથી પ્રતિવસ્તુપમા.

ઉદાહરણ
૨ છું

“વિદ્વાનના પરિશ્રમને વિદ્વાન જ જાણે છે,
કાંઈ વાઝણી મોટી એવી પ્રસવની પીડાને
જાણતી નથી”

એ ઉદાહરણમાં વાઝણી મોટી એવી પ્રસવની
પીડાને જાણતી નથી અર્થાત્ જાણનારી જ જાણે છે
એ ઉપમાન વાક્ય અને તેની ઉપરનું ઉપમેય વાક્ય
છે તેનો જાણવારૂપ એક ધર્મ નિષેધમુખથી કથન
કરવામાં આવ્યો, તેથી એ પ્રતિવસ્તુપમાલંકાર.

અર્થાવૃત્તિદીપકાવકાર અને પ્રતિવસ્તુપમાનકાર એ
બેમાં શોભે છે તે નીચેનાં ઉદાહરણો ઉપરથી જાણી
આવશે જેમ “કદબ ફૂલે છે અને કાગસરિયાની કતીઓ
લીલે છે” એમાં “ફૂલે છે” અને “લીલે છે” એ બે પદોનો
અર્થ એક જ છે, એ કે શબ્દો બે ભુદા છે તેથી એક જ
અર્થની બે ભુદા શબ્દોવડે આવૃત્તિ એટલે ફરી આવવું
થવાથી અર્થાવૃત્તિદીપકાવકાર ધરે. હવે “તાપવડે સૂર્ય
શોમે છે અને ચાપવડે શૂર પુરુષ રાજે છે” એમાં પણ
“શોમે છે” અને “રાજે છે” એવાં બે પદ છે અને તે બન્નેને
અર્થ એક જ છે તેથી એ પણ બે ભુદા શબ્દોવડે એક જ
અર્થની આવૃત્તિ એટલે ફરી આવવું થયું તેથી એ
પણ અર્થાવૃત્તિદીપકાવકાર કાં નહીં? તો એ શકાનું
સમાધાન એ કે, પ્રતિવસ્તુપમામાં તો ઉપમાન ઉપમે-

યતો સમ્યન્ધ હોય છે, પરંતુ દીપકાલંકારમાં તેમ નથી હોતો, તેથી "તાપવદે સૂર્ય શોભે છે" ઇત્યાદિવાણું ઉદાહરણ તે પ્રતિવસ્તુપમાલંકારનું જાણવું.

૧૮ દૃષ્ટાંતાલંકાર.

જ્યાં ઉપમાન વાક્ય અને ઉપમેય વાક્યના જુદા જુદા ધર્મોના બિંબ પ્રતિબિંબભાવ દર્શાવવામાં આવે ત્યાં દૃષ્ટાંતાલંકાર. લક્ષ્ય.

“શુભ જાણ્યામાં ન આળ્યા હોય તે છતાં પણ ઉત્તમ કવિની વાણી કાનમાં અમૃતધારા રેડે છે; જુઓ કે સુગંધ આવી ન હોય તોપણ માલતીમાલા નેત્રનું હરણ કરે છે.” ઉદાહરણ
૧ ઉ

એ ઉદાહરણમાં પહેલું ઉપમેય વાક્ય છે અને બીજું ઉપમાન વાક્ય છે, તેના અમૃતધારા રેડવી અને નેત્રહરણ કરવારૂપ જે જુદા જુદા ધર્મ તેમના હૃદયપ્રાણને કરીને બિંબપ્રતિબિંબભાવ દર્શાવવામાં આવ્યો, તેથી દૃષ્ટાંતાલંકાર.

“અનુભવી પુરુષના જ મુખથી શ્રવણ કરેલી વાણી ફલીભૂત થાય છે; જન્માંધ પુરુષ બીજાને ચન્દ્ર દેખાડવાને સમયે નથી જ.” ઉદાહરણ
૨ જ

એ ઉદાહરણમાં પહેલું ઉપમેય વાક્ય છે અને બીજું ઉપમાન વાક્ય છે તેમના ફલીભૂત થવું અને જન્માંધનું ચેતુષ્કણ્ઠ જુદા જુદા ધર્મોના ઇષ્ટદર્શકત્વે કરીને બિંબપ્રતિબિંબ ભાવ દર્શાવવામાં આવ્યો, તેથી દૃષ્ટાંત.

૧૧ નિદર્શના.

સક્ષમું પરસ્પર સદૃશ એવા વાક્યાર્થનો ઐક્યારોપ વર્ણવ
વામાં આવ્યો. હોય ત્યાં નિદર્શનાલંકાર જાણવો.

ઉદાહરણ “મૂર્ખને ઉપદેશ કરવો એ લેસની આગળ
ભાગવત વાચવું છે”

એ ઉદાહરણમાં મૂર્ખને ઉપદેશ કરવો એ ઉપમેય
વાક્યાર્થનો અને લેસની આગળ ભાગવત વાંચવું
એ ઉપમાન વાક્યાર્થનો “જ” એ વચનવડે ઐક્યારોપ
કથન કરવામાં આવ્યો, તેથી નિદર્શનાલંકાર

દ્વિતીય નિદર્શના.

સક્ષમું જ્યાં દ્વિયાત્મે સત કિંવા અસત અર્થનું બોધન
થાય ત્યાં સદર્થ અને અસદર્થ નિદર્શનાં જાણવી

ઉદાહરણ ‘સપત્તિનું ફલ જાંધુજન ઉપર અનુમદ
૧૬ કરવો એ છે એમ દર્શાવવાને સૂર્ય ઉદય પામ
તા જ કમલને શોભા અર્પણ કરે છે”

એ ઉદાહરણમાં કમળને શોભા આપવારૂપ સૂર્ય-
ની દ્વિયાત્મે સોમને સમ્યક્થી ઉપર અનુમદ કરવારૂપ
સદર્થના બોધ કરવામાં આવ્યો. તેથી સદર્થનિદર્શના

ઉદાહરણ ‘ઉચ્ચ પદ પામીને જે લગુ છે તે ત્યાંથી
૨૪ તરત જ પડે છે એમ કહેતો પર્વતના મસ્તક-
પર રહેલો જલકણનો મમૃદ મદ પવનથી
ફગીને નીચે પડે છે”

એ ઉદાહરણમાં જલકણના સમુદે નીચે પડવારૂપ
દ્વિયાત્મે લગુજનોમ નીચે પડવારૂપ અસદર્થનો બોધ
કાપી, તેથી એ અસદર્થનિદર્શના

૨૦ વ્યતિરેકાલંકાર.

કાઇએક અસાધારણ અન્ય ધર્મવડે ઉપમાન કરતાં ઉપમેયનો ઉત્કર્ષ કિંવા અપકર્ષ વર્ણવવામાં આવે ત્યાં વ્યતિરેકાલંકાર જાણવો.

લક્ષણ.

“સંત જનો શૈલસરખા ઉન્નત છે, પરંતુ કોમલ પ્રકૃતિના હોય છે.”

ઉદાહરણ
૧ છં

એ ઉદાહરણમાં ઉપમાન કરતાં ઉપમેયને વિશે પ્રકૃતિની કોમલતારૂપ અસાધારણ (વિશેષ) અન્ય ધર્મ રહ્યો છે, તેવડે તેનો ઉત્કર્ષ વર્ણવવામાં આવ્યાથી એ વ્યતિરેકાલંકાર.

“હિ મિત્ર અશોક ! તું જેમ નૂતન એવા પદ્મોત્પલ્લવે રક્ત (રાતા રંગનો) છે, તેમ હું મારી પ્રિયાના પ્રશંસનીય ગુણોએ કરીને રક્ત (અનુ-રક્ત) છું, અર્થાત્ પ્રિયાને વિષે પ્રીતિવાળો છું; તારા પ્રત્યે જેમ શિલીમુખ (શ્રમરો) આવે છે, તેમ મારા પ્રત્યે પણ મદનના ધનુષમાંથી છૂટેલાં શિલીમુખ (બાણો) આવે છે; જેમ કાન્તાના ચરણનો આઘાત તને સંતોષદાયક છે (અર્થાત્ કામિનીના પદાઘાતે અશોકવૃક્ષને પુષ્પોદ્ગમ થાય છે એ કવિ પ્રસિદ્ધિ છે), તેમ મને પણ છે.” એ પ્રકારે આપણું સર્વે સરખું છે, તથાપિ ફેર માત્ર એટલો જ છે કે, બ્રહ્માએ તને અશોક (શોકરહિત) કર્યો અને મને સશોક (શોકયુક્ત-ઉદાસ) કર્યો.”

ઉદાહરણ
૨ છં

એ ઉદાહરણમાં અશોકવૃક્ષ જે ઉપમાન તેના કરતાં વિરહી પુરુષ જે ઉપમેય તેને વિશે સશોકત્વરૂપ ધર્મ

રહાથી તેનો અપકર્ષ વર્ણવવામાં આવ્યો, તેથી એ વ્યતિરેકાલંકાર.

ઉદાહરણ
૩ થી

“અન્દ્ર જોછો જોછો થતો જતો પણ નિત્ય વધે છે, પરંતુ હે સુંદરી! ઉભી રહે! પ્રસન્ન થા! જોખન એકવાર ગયું તે પાછું આવતું નથી.”

એ ઉદાહરણમાં ઉપમેય જે જોખન તેનો ઉપમાન જે અન્દ્ર તેના કરતાં, ગયા પછી પાછા ન આવનાર અસાધારણ અન્ય ધર્મવડે અપકર્ષ વર્ણવવામાં આવ્યો, તેથી એ પણ વ્યતિરેકાલંકાર ગણાયે.

ઉદાહરણ
૪ થી

“જેની મૂઠ બાધેલી છે, કોશ મૂઠમાં બેઠેલાં અને સ્વભાવે મલિન એવાં ફૂલો અને ફૂપાણુ એ બેમા માત્ર આકારનોજ ભેદ છે.”

એ ઉદાહરણમાં માત્ર ઉપમાન અને ઉપમેયમાં આકારભેદ દેખા દેવામાં આવ્યો છે, પરંતુ ઉપમેયનો ઉદાર કે અપકર્ષ કાંઈ વર્ણવવામાં નથી આવ્યો, તથાપિ એને વ્યતિરેકાલંકાર ગણેલા છે.

૨? સહોક્તિઅલંકાર.

સંજ્ઞા.

જ્યાં સહૃદય જનોનાં મનને આહ્વાદક એવો સદ્ભાવ વર્ણવવામાં આવે, ત્યાં સહોક્તિ અલંકાર ગણાયે.

ઉદાહરણ,
૧ થી

“રાવણુ એવો પ્રતાપી હતો કે, તેને ઇન્દ્રાદિ દશે દિગૂંપાળોને જિતી વચ કયાં હતો, તોપણ જ્યારે તે સમરમૂર્તિમાં આવી ઉભો રહ્યો, ત્યારે બાણની સાથે જે રાવણનો પ્રાણ મહારણુધીર એવા જે શ્રીરમુવીર તેમને શરણુ આવ્યો.”

એ ઉદાહરણમાં રામનું બાણ અને રાવણનો પ્રાણ એ બેનો આદ્યાદ્યનક સદ્ભાવ વર્ણવવામાં આવ્યો તથા એ સંદોક્ષિત અલંકાર.

“વૃજવંનિતાનું શરીરમૌઢ્ય વખાણતાં એક કવિ કહે છે કે, તેમનાં અનુપ રૂપનું શું વખાણ કરું !!! માધાથી તે પગસૂધી એવો સુંદર ઘાટ બીજા કોઈ જોવામાં આવ્યો નથી. વળી ચિત્ત રાખીને સાંભળો કે, તેમની કંથન વરણી કાયાને વિષે એવો ગુણ જોવામાં આવ્યો કે જેનો મુગંધ સમીરની માથ લાગ્યો દિગંતસૂધી આદ્યો જાય છે.”

ઉદાહરણ
૨ છંદ

એમાં વૃજવંનિતાના શરીરનો સુગંધ અને પવન એ બેનો અમલકારિક સદ્ભાવ વર્ણવવામાં આવ્યો, તથા એ પણ સંદોક્ષિત અલંકાર.

એ અલંકારમાં લક્ષમાં રાખવાનું એટલું જ છે કે, જે બે પદાર્થ અથવા વસ્તુનો સદ્ભાવ વર્ણવવામાં આવે તે બન્ને એક જ વર્ગની ન હોવી જોઈએ જેમ જેમ સદ્ભાવ થવાના અસંભવની વિશેષતા તેમ તેમ અમલકારની અધિકતા જાયવી. કોઈ કહે કે “પુત્રસંહિત પિતા સભામાં પધાર્યો” અથવા “લક્ષ્મણસંહિત રામ ગદ્ગન વલમાં આવ્યા,” કે “સાજની વાછરડી-સંહિત ગાય ઘેર આવી” એ સંદોક્ષિત અલંકાર થયો, તો એ ત્રણે ઉદાહરણોમાં અમલકારનો અભાવ હોવાથી એ અલંકાર જ નથી. અર્થાત્ સંદોક્ષિત અતિશયોક્ષિત-મૂલક એવી હોવી જોઈએ.

૨૨ વિનોક્તિઅલંકાર.

લક્ષણ કેઈ વસ્તુવિના પ્રસ્તુત એટલે વર્ણનીયને હીન કિંવા રમ્ય કહેવામા આવે ત્યાં વિનોક્તિ અલંકાર

ઉદાહરણ ૧ છ “મનોહર એવી વિદ્યા પણ વિનયસંપત્તિ વિના વ્યર્થ”

એમાં પ્રસ્તુત જે વિદ્યા તેનું વિનયવિના હીનત્વ કહ્યું, તેથી એ વિનોક્તિ અલંકાર

ઉદાહરણ ૨ છ “લાલમુરવાશુ ગાયન પશુ કઠવિના તે એવું જ.”

એ ઉદાહરણમાં વર્ણનીય જે ગાયન તેનું કઠવિના હીનત્વ દર્શાવવામા આવ્યું નથી એ વિનોક્તિ એમાં “જવંજ” એના અર્થ “કાઈ નહિ” એટલે નકામું એવો સમજવો.

ઉદાહરણ ૩ છ “હું નરેન્દ્ર! ખળજનોવિના આ લભારી સભા અધિક શોભે છે”

એ ઉદાહરણમાં પ્રસ્તુત જે સભા તેનું ખળજનો વિના રમ્યત્વ કથન કરવામાં આવ્યું, તેથી એ વિનોક્તિ અલંકાર.

એ અલંકારમાં ‘વિના’ એ સમ્બંધના પ્રયોગનો અભાવ હોય તોપણ વિનાશની વિવક્ષાએ વિનોક્તિ અલંકાર જાણવો જેમ “ચન્દ્રગિજ જેણે જેણે નહિ એવી જે નસિ ॥ (કમળિની) તેનો અવતાર એજે મો, (તેમજ) જેણે ખાતે ॥ એવી કમળિની ન જોઈ એવો જે ચન્દ્ર તેની ઉપલિ પણ નિષ્પ્રધજ” એ જ પ્રમાણે પાછલા સદ્વૈક્તિ અલંકારમાં “સદ્” એ સમ્બંધનો અભાવ હોય તોપણ સદાચંની વિવક્ષાએ સર્વે કિતિ અલંકાર જાણવો.

૨૨ સમાસોક્તિઅલંકાર.

સમાન એવા કાર્ય અથવા લિંગવડે કિના શ્લેષયુક્ત એવા વચનવડે પ્રસ્તુતમા અન્ય વસ્તુના વ્યવહારનો સમારોપ તે સમાસોક્તિ

લક્ષણ

“હિ મલયાચલગંધવાહુ (પવન) ! તુ કમલનય-નીના કનકકલશની શોભાને લજ્જનાર એવાં જે સ્તન, તેની ઉપરનાં વસ્ત્રને ફર કરીને તેના સપૂર્ણ અંગને બહારકારે આલિંગન કરે છે, તેથી તને જ ધન્ય છે”

ઉદાહરણ
૧ છંદ

એમા બનાતકારે આલિંગન કરતુ એ રૂપ સમાન કાર્યવડે પ્રસ્તુત પવનને વિષે અન્ય વસ્તુ અથવા અપ્રસ્તુત જે હઠકામુક તેના વ્યવહારનો સમારોપ હોવાથી એ સમાસોક્તિ અલંકાર બન્યો.

“જયની ઈચ્છા જેની પૂર્ણ ધર્મ નથી એવા મનસ્વી પુરુષને સ્ત્રીની શી ચિંતા? બુઓ! સપૂર્ણ જગતનું આક્રમણ કર્યાવિના સૂર્ય સંધ્યા-ને લજ્જતો નથી”

ઉદાહરણ
૨ છંદ

એમા પુરિલગ સ્ત્રીલિંગત્વવડે સૂર્યને સધ્યામા નાયક નાયિકાના વ્યવહારનો સમારોપ હોવાથી સમાસોક્તિ બન્યો.

“કલાનિધાન એવો શશિ, કર પસારીને માલ તીને સ્પર્શ કરે છે”

ઉદાહરણ
૩ છંદ

એમા કલાનિધાન અને કર એ બે શ્વેશયુક્ત વચનો છે, તેવડે પ્રસ્તુત જે શશિ અને માનતી તેમને વિષે અન્ય વસ્તુ એટલે અપ્રસ્તુત જે નાયક નાયિકા તેમના વ્યવહારનો સમારોપ હોવાથી એ પણ સમાસોક્તિ

સમાસોક્તિ એટલે સંક્ષેપરૂપ એવી જે ઉક્તિ એટલે વાણી તે. સંક્ષેપરૂપ એટલા માટે કે એટલા જ માત્ર પ્રયોગવડે પ્રસ્તુત અને અપ્રસ્તુત બન્નેની પ્રતીતિ થાય છે.

૨૪ પરિકરાલંકાર.

ત્યાં વિશેષણ સામિત્રાય (અભિપ્રાયસાદિત) હોય ત્યાં પરિકરાલંકાર.

લક્ષણ

ઉદાહરણ
૧ હું

“ચન્દ્ર મુકુટધારક મહાદેવ તમારા તાપને હરણ કરો.”

એ ઉદાહરણમાં મહાદેવનું ચન્દ્રમુકુટધારક એ વિશેષણ, તાપહરણ સામર્થ્યરૂપ જે અભિપ્રાય તેણે કરીને યુક્ત છે. કારણ કે તાપહરણ કરનાર જે ચન્દ્ર તે રૂપી મુકુટ તેના મસ્તકપર છે, તેથી તાપહરણ કરવાનું સામર્થ્ય વિશેષ સ્પષ્ટ થવાથી પરિકરાલંકાર.

ઉદાહરણ
૨ હું.

“તારી કૃપાવડે કુસુમાયુધ એવો હું માત્ર એક વસંતની સહાયતા લઈને પિનાકપાણિ એવા મહાદેવ તેમના ધૈર્યનો, લગ કરું તો પછી ખીજા તે મારી આગળ કોણ માત્ર.”

એ ઉદાહરણમાં કુસુમાયુધ એ વિશેષણ અસાર આયુધ એ અભિપ્રાયનું અને પિનાકપાણિ એ વિશેષણ સાર આયુધ એ અભિપ્રાયનું છે, તેથી પરિકરાલંકાર.

ઉદાહરણ
૩ હું

“હિ ખગવાહન લગવનૂ! તમે શીઘ્ર આવી મારી રક્ષા કરો.”

એમાં લગવાનું ખગવાહન એ વિશેષણ શીઘ્ર આગમન સામર્થ્યરૂપ જે અભિપ્રાય તેણે કરીને યુક્ત હોવાથી એ પરિકરાલંકાર.

“સર્વ પ્રકારની અપવિત્રતાનું ધામ એવું,
કૃતક્ષ અને નાશવંત એવા તુલ્ય શરીરને
માટે મૂઢ પુરુષો પાપ કરે છે.”

એમા શરીરના વિશેષણો તેનાં ત્યાગ્યપણાંએ
કરીને અસરક્ષણીયત્વના અભિપ્રાયનાં સૂચક છે, તેથી
પરિકરાસકાર.

ઉપલાં ચાર ઉદાહરણોમાંના પહેલા અને ત્રીજામાં
માત્ર એ વિશેષણ અભિપ્રાયયુક્ત છે. બીજામાં એ
વિશેષણો તેવા છે અને ચોથામાં તેથી પણ વધારે
વિશેષણો આશયસહિત છે.

કેટલાએક કહે છે કે, પ્રયોજન રહિત એવું
વિશેષણ હોય તો અપ્રુષ્ટાર્થ દોષ ગણાય છે, માટે
સપ્રયોજન વિશેષણ હોવાથી માત્ર ઉપર કહેલા દોષનો જ
અભાવ ■ એમ કહેવાય. પરંતુ તેથી તેમા કાંઈ
અવકાર છે એમ ન કહેવાય. એક વિશેષ્યના સાભિપ્રાય
અનેક વિશેષણો હોવાથી વૈચિત્ર્ય વિરોધ દૃષ્ટિએ પડ-
વાથી તે પરિકર અવકાર ગણેલો છે, એમ કેટલાએક
કહે છે, પરંતુ પરતુત એકથી વધારે વિશેષણો આવે
તે જ પરિકર થાય એવો નિયમ નથી. કારણ કે
જેમ એક પદનો અર્થ જેમાં હેતુ છે એવો પણ
ઠાવ્યસિંગ અવકાર થાય છે, એ સર્વેને સમત છે,
તેમ એક વિશેષણ સાભિપ્રાય હોય તો પરિકરાસકાર
થાય એ સુક્ત છે.

૨૬ પરિકરાંકુરાલંકાર.

જ્યાં વિશેષ સાભિપ્રાય હોય ત્યાં પરિકરાંકુરાવકાર લક્ષણ.
જાણવો.

ઉદાહરણ ૧૬ “જોણી બસદેવ ઠાપ દાવાનલ પ્રગટયો છે, શાંતિ કરવાને મેઘરધામ ત્યાં પધારિયા.”

એ ઉદાહરણમાં મેઘરધામ એ વિરોધ દાવાનલ શાંતિકરણ સામર્થ્યરૂપ જે અભિપ્રાય તેણે કરીને યુક્ત છે, તેથી એ પરિકરાકુસલકર બાબુવો.

ઉદાહરણ ૨૭ “તારા ગુણ કથવાને કૃષ્ણિન્દ્ર (રોષ), લખવાને કાર્તવીર્ય (સહસાર્જુન,) અને જીવાને ઇંદ્ર સમર્થ છે, હું કયાં અને તારાં ગુણો કયાં? અર્થાત્ હું સમર્થ નથી.”

એ રાગ પ્રત્યે કાઈ કવિની ઉક્તિ છે, એમાં કૃષ્ણિન્દ્ર આદિ જે ગુણ વિરોધ તે સહસવદનાદિ અભિપ્રાય યુક્ત છે, તેથી પરિકરાકુસલકર બાબુવો.

ઉપરના પદેશા ઉદાહરણમાં અભિપ્રાયસહિત એવો એક વિરોધ છે અને બીજામાં તેવા ગુણ છે તેમાં એટલું લક્ષમાં રાખવા યોગ્ય છે કે, કૃષ્ણિન્દ્ર એટલે રોષને સહસવદન, સહસાર્જુનને હજાર હાથ અને ઇન્દ્રને હજાર આંખ છે એ પુરાણપ્રસિદ્ધ છે. એ બીજા ઉદાહરણમાં ‘તારા ગુણ કથવાને, લખવાને અને જીવાને રોષ, સહસાર્જુન અને ચમિપતિ (ઇન્દ્ર) સમર્થ છે એટલો ફેરફાર કરવાથી મથાસખ્યાપકર થઈ જાય

૨૬ શ્લેષાલંકાર.

લક્ષણ. ત્યાં અનેક અર્થનો ભેદ થાય એવી સખદરચના હોય ત્યાં શ્લેષ.

ઉદાહરણ ૧૬ “રાજા મૃદુલ કરે લોકનાં હૃદય હરણ કરે છે”
એ ઉદાહરણમાં રાજા એટલે ચન્દ્ર, મૃદુલ એટલે

અભિનય અને કર એટલે કિરણ, તેવડે લોકનાં મન દરી લે છે એ એક અર્થ, તેમજ રાગ એટલે નર-પતિ, મુદ્દલ એટલે અસ્પ અને કર એટલે ગ્રાહ્ય ધન તેથી લોકનાં મન દરી લે છે એ બીજો અર્થ. એમ અનેકાર્થબોધક એવી એમાં સખરચના હોવાથી એ સ્ત્રોપાલંકાર.

“તું મલિન, કુટિલ, નીરસ, જડ અને પુન-ર્જવપણામાં પણ કચના સરખોજ છે. તને મેં મારા મસ્તકને વિષે ધારણુ કર્યો, તથાપિ તું તારો પ્રકૃતિશુણુ તજતો નથી, તેથી તારું નામ કચ પાડ્યું છે તે ચોચ્ય છે.”

ઉદાહરણ
૨ જ.

એ બૃહસ્પતિના પુત્ર કચ પ્રત્યે શુક્રકન્યા દેવયાનીની ઉક્તિ છે. એમાં દેવશરના પુત્રતું નામ જોમ કચ છે તેમ વાળને પણ કચ કહે છે. તે બન્નેને સામ્ય પડે એવી મલિનાદિ શબ્દવડે અનેકાર્થબોધક એવી રચના એ ઉદાહરણમાં હોવાથી એ સ્ત્રોપાલંકાર.

“હુરિ અને હુર એ બન્નેની પ્રકૃતિ એકજ છે, પરંતુ પ્રત્યયના ભેદવડે ભિન્નવત્ બાસે છે. પણ ખરો વિચાર કરતાં તેમ નથી. માટે જે કોઈ મૂઠ પુરુષ છે તે, એમનો જે ભેદ, તે વિનાશાચ્છ કરાવે છે.”

ઉદાહરણ
૩ જ.

એ ઉદાહરણનો એક અર્થ—ધ્વનિરપેક્ષ:—

વિષ્ણુ અને શિવ એ બન્નેની પ્રકૃતિ એટલે આવા-શકિત એક જ છે, પરંતુ ચતુર્ભુજ, રયામવર્ણ અને પંચવક્ત્ર, ધ્વજવર્ણ આદિક પ્રદાય (પ્રતીતિ ચવા-રૂપ) ભેદવડે ભિન્ન સરખા બાસે છે, પણ ખરો વિચાર કરતાં એક જ છે. માટે જે મદ પુરુષ છે તે

અલંકારચન્દ્રિકા

એમનો ભેદ એ રૂપજ પોતાના વિનાશને અર્થે જે અર્થ તે કરાવે છે એટલે નિશ્ચિત કરે છે

બીજો અર્થ—વ્યાકરણપદો —

હરિ અને હર એ બે શબ્દોની ‘હ’ ધાતુરૂપ પ્રકૃતિ એક જ છે પરંતુ તેને લાગતા અન્યોના ભેદ-વડે એ બંને શબ્દો બિન્ન સરખા ભાસે છે હવે પ્રકૃતિ એક જ છે, તેથી વસ્તુતઃ તેમનો અર્થ એક જ છે માટે જેકોઈ મૂઠ (વ્યાકરણવિહીન) છે તે શાસ્ત્રવિના એટલે શાસ્ત્રના આધારવિના હરિ ને હરનો ભેદ કરાવે છે

એમાં પણ અનેકાર્થબાધક શબ્દરચના હોવાથી એ સ્તેષાનકાર.

“પિતા કણ્વમુનિને સખિ તું છે, માણ્યધર્મી પણ ખ્યારીઃ

૭૬૧ હરણ
૪૩

તેમ છતે આશ્રમનૂસોંપ્યુ, કામ ન કર્ષ વિચારી”

એમાં સખી શકુન્તલાને કહે છે કે, પિતા જે કણ્વ-મુનિ તેને તું માણ્યથી પણ વધારે વ્હાલી છતે. કર્ષ વિચાર કર્યાંના તને આશ્રમનું કામ સોંપ્યુ આશ્રમ એટલે પવિત્ર પુરધાને વસવાનું ઠેકાણું અને આશ્રમનું એટલે આ મહેનતનું, એમ એકમાંથી અનેક અર્થ ઉપજવાથી સ્તેષાનકાર

સ્તેષાવકારના બે પ્રકાર છે ૧ સર્વગત્યે અને ૨ અર્જગત્યેષ ત્યાં શબ્દોનો ભંગ કરવાથી બીજો અર્થ થાય ત્યાં સર્વગત્યે અને ત્યાં તેમ કર્યાંવગર બીજો અર્થ થાય ત્યાં અર્જગત્યેષ ઉપર એ અનકારના જે ઉત્તરજોઆપવામાં આવ્યાં છે, તેમાંનાં પહેલાં બે અર્જગત્યેનાં છે, ત્રીજામાં અભગ સભગ મિત્ર છે અને ચોથામાં સર્વગત્યેનાં છે ઉપમા, રૂપક, વ્યતિરેક અને વૈકલ્પિક આદિ ધણાંએક અલંકારો સ્તેષમૂલક હોય છે

૨૭ અપ્રસ્તુતપ્રશંસાલંકાર.

જ્યાં અપ્રસ્તુત વૃત્તાંતનાં વર્ણન કરીને પ્રસ્તુત લક્ષણ-
વૃત્તાંતની પ્રતીતિ થાય, ત્યાં અપ્રસ્તુતપ્રશંસાલંકાર.

“પક્ષીઓમાં ચાતકને ધન્ય છે કે જે ઇન્દ્ર- ઉદાહરણ
વગર ખીજા પાસે યાગ્યા કરતો નથી.” ૧ છં.

એ ઉદાહરણમાં અપ્રસ્તુત જે ચાતક તેના ઇન્દ્ર-
વગર ખીજા કોઈ પાસે ન યાગવારૂપ વૃત્તાંતવડે પ્ર-
સ્તુત જે માની પુરુષ તેના મુદ્રજનો પાસે ન યાગ-
વારૂપ વૃત્તાંતની પ્રતીતિ, યાગ્યા નિવૃત્તિરૂપ બન્નેમાં
સમાનરૂપ જે ધર્મ તેવડે થઈ, તેથી સારૂપ્યનિબંધના
અપ્રસ્તુત પ્રશંસા.

“મોટા બળવાન શત્રુસાથે વેર કરી જે ઉદાહરણ
ઉદાસીન થઈ બેસે છે તે વસ્ત્રમાં અંગારા બાં- ૨ છં.
ધીને દારૂપર સુવે છે.”

એ ઉદાહરણમાં બળિયા શત્રુસાથે વેર કરી ઉદા-
સીન રહેવું ઇત્યાદિ સામાન્ય, અપ્રસ્તુતનાં વૃત્તાંતવડે
બળવાન શત્રુ સિંધુપાળ સાથે રક્તિમણિહરણ કરી વેર
વધારી શ્રીકૃષ્ણે ઉદાસીન થઈ બેસવું યોગ્ય નથી ઇત્યાદિ
વિશેષપ્રસ્તુતવૃત્તાંતની પ્રતીતિ થઈ, તેથી સામાન્યનિ-
બંધનાઅપ્રસ્તુતપ્રશંસા.

“પોતાના જોળામાં જેણે મૃગને બેસાડ્યો ઉદાહરણ
છે તે ચન્દ્રમા મૃગલાંછન કહેવાય છે અને કઠો- ૩ છં.
રતાથી મૃગના ટોળાંઓને નસાડનાર કેસરી તે
મૃગાધિપ કહેવાય છે.”

એ ઉદાહરણમાં ચન્દ્રમાનું મૃદુત્વ અને કેસરીની
કૂરતા એવા વિશેષરૂપ અપ્રસ્તુત વૃત્તાંતના વર્ણન કરી
કેર પુરુષ જ કીર્તિ મેળવે છે અને મૃદુ પુરુષને લાંછન

અલંકારચન્દ્રિકા.

લાગે છે એવા સામાન્ય અસ્તુત વૃત્તાંતની પ્રતીતિ થઈ, તેથી વિરોધનિબંધના અપ્રસ્તુતપ્રશસા.

ઉદાહરણ
૪ મું

“તારા અધરને અર્થે દેવોએ સાગર મથન કરી અમૃત કાઢી લીધું, એ અસલા દુ.ખથી તે અઘાપિ ખારે છે.”

એ ઉદાહરણમાં દેવોએ સાગર મથન કરી અમૃત કાઢી લેવારૂપ કારણ એવું જે અપ્રસ્તુત વૃત્તાંતવર્ણન તેથી કાર્યરૂપ જે નાષકાના અધર એ અસ્તુત વૃત્તાંતની પ્રતીતિ થઈ, તેથી કારણનિબંધના અપ્રસ્તુતપ્રશસા.

ઉદાહરણ
૫ મું

“નાથ! તમારાં ચરણના નખના પ્રક્ષાલનના જલસાએ તણાઈને તે નખકાંતિની ઝીણી કણ્ઠિકાઓ જે સમુદ્રમાં પેઠી છે, તે જ કણ્ઠિયે! સમુદ્રના મન્યનવડે એકઠી થઈને સમુદ્રનાં નવનીત (ચન્દ્ર) પડને પામી.”

એ ઉદાહરણમાં અપ્રસ્તુત એવો, ગમાસાથે ખેંચાઈને સમુદ્રમાં પેઠેલી નખકાંતિની કણ્ઠિકાઓનાં કાર્યરૂપ જે ચન્દ્ર, તેના વૃત્તાંતના વર્ણને કરીને નખકાંતિના ઉત્કર્ષરૂપ અપ્રસ્તુત વૃત્તાંતની પ્રતીતિ થઈ, તેથી કાર્યનિબંધના અપ્રસ્તુતપ્રશસા.

૨૮ પ્રસ્તુતાંકુરાલંકાર.

અર્થસા

એક પ્રસ્તુતાર્થમાંથી વિવક્ષિત એવા અન્ય પ્રસ્તુતાર્થનું ધોતન થાય, ત્યાં પ્રસ્તુતાંકુરાલંકાર જનસુવો.

ઉદાહરણ.

ઉદાહરણ

“ભાતપાંત એ નવ જીવે, જીવે નઠામ કુઠામ; યત્ર તત્રતુહી પડે, યદાનદા ઘનરયામ.” ૧

સવિતા સમશની.

એમાં, વનવિહાર કરવા નાયક નાયિકા નીકળેલાં છે, તેનામાં ધન ધેરાઈ આવી શુન્દ પડવા લાગ્યા તે સમયની નાયિકાની ઉક્તિ છે ધનસ્થામ એટલે કાળો મેઘ તેના સ્વભાવવર્ણનરૂપ અર્થ પ્રસ્તુત છે, તેવડે સગી એવા નાયકને પણ ધન સરખો અવિવેકી સ્વભાવ ન રાખવાના ઉપદેશરૂપ જે વિવક્ષિત એવો અન્ય પ્રસ્તુતાર્થ તેનું પણ ઘોતન કરવામાં આવ્યું, તેથી પ્રસ્તુતાંકુરાલંકાર જાણવો.

૨૨ પર્યાયોક્ત્યલંકાર.

વર્ણન કરવા યોગ્ય વસ્તુનું ચમત્કારજનક રૂપાતર-
વડે જે કથન તે પર્યાયોક્ત્યલંકાર જાણવો. લક્ષણ

“હું રાહુની સ્ત્રીનાં સ્તનને નિષ્કૂળ કરનાર
હરિને નમુ છું” કાદરજી
૧ ક

એમાં “રાહુનું મસ્તક છેદનાર” એ વર્ણન કરવા યોગ્ય છે તેનું “રાહુની સ્ત્રીના સ્તન નિષ્કૂળ કરનાર” એમ ચમત્કારજનક રૂપાતરવડે કથન કર્યું, તેથી પર્યાયોક્ત્યલંકાર

“જેના ચરણ લોકને દેખે છે અને જેનાં ચરણ
લોક દેખતા નથી તે જાનને વિશ્વના શુરુ એવા
જે તમે તેની વિધાનું તોલન કરી શકતા નથી” કાદરજી
૨ ક

એમાં ગૌતમ અને પતન્જલિ એ બે વર્ણન કરના યોગ્ય છે, તેમનું રૂપાતરવડે એટલે પેદેલાનું “જેના ચરણ લોકને દેખે છે” તેવડે અને બીજાનું “જેના ચરણ લોક દેખતા નથી” એવડે કથન કર્યું, તેથી પર્યાયોક્ત્યલંકાર જાણવો. ગૌતમનું “અક્ષપાદ”-એટલે પગનેપર જેને આંખો છે એવો, એ અર્થવાચક નામ

છે અને પતંજલિ રોપનો અવતાર તેથી “ઉચ્ચ” એટલે
છાતીએ આવનાર એ અર્થવાચક તેનું નામ છે, એટલે
તેના ચરણ જોવામાં આવનાં નથી.

દ્વિતીયપર્યાયોત્કયલંકાર

લક્ષણ જ્યાં કાંઈક મિષ કરીને પોતાનું અથવા પારકાનું
જે ઈષ્ટ-તેનું સાધન કરવામાં આવે, એવા પ્રકારનું જે
કથન, તે ખીજે પર્યાયોત્કયલંકાર

દાહરણ “તમે બન્ને અહીં જોસો, હું આગ્રહતા જોવા
જાઉં છું.

અર્થમાં સખીએ નાચક નાચકાને સંકેતસ્થળમાં
જોસાડી પોતે આગ્રહતા જોવાના મિત્રથી બહાર જતાં
તેમના ઈષ્ટનું સાધન કર્યું, તેથી એ પરિચયસાધનરૂપ
પર્યાયોત્કયલંકાર.

દાહરણ “હું રાધે ‘મારા જે હડા આપ’ એમ કહીને
અન્યથા તેના સ્તનનું મર્દન કર્યું

અર્થમાં હડાને મિત્રે બહારકારે જે સ્તનનું મર્દન
કરનારૂપ જે પોતાનું ઈષ્ટ, તે મિત્રથી સંપાદન કીધું,
તેથી એ સ્વેષ્ટસાધનરૂપ પર્યાયોત્કયલંકાર.

પર્યાય એટલે એક અર્થવાગા એવા વિભાજનના
અદ્વિતીયને જોડાવવા સમરો તેજે કરીને યુક્ત એવી
ઉક્તિ એટલે જે વાણી, તે પર્યાયોત્કય એક વચ્ચે
વાચ્ય મન્યમાં એનું એનું લક્ષણ આપવામાં આવેલું
છે કે, “જ્યાં અભિપ્રેય એવા અર્થને પર્યાયરૂપે બોધ
કરતામાં આવે ત્યાં પર્યાયોત્કયલંકાર જાણવો” એ લક્ષણ
સદા-જ લક્ષમાં અરિ એવું છે.

૩૦ વ્યાજસ્તુત્યલંકાર.

જ્યાં નિંદા અથવા સ્તુતિવડે, સ્તુતિ અથવા નિંદાનું લક્ષણ કથન કરવામાં આવે ત્યાં વ્યાજસ્તુતિઅલંકાર.

“હે ગંગા ! આ તારો વિવેક કેવો કે પાપીને સ્વર્ગ પમાડે છે.” ઉદાહરણ ૧ છં.

એ ઉદાહરણમાં તને વિવેક નથી એ નિંદાને મિથે, પુણ્યવાનની પેઠે જ તું પાપીને પણ સ્વર્ગ આપનારી છે, એવી સ્તુતિ કરવામાં આવી તેથી વ્યાજસ્તુતિ.

“હિ દ્વિતિ ! તેં મારે અર્થે નખ અને દંતના પ્રહાર સહન કર્યો, એવી તારા સરખી પ્રીતમને મનાવવા જનારી મારુ હિત આહુનારી ખીજ કાણુ હોય.” ઉદાહરણ ૨ છં.

એ ઉદાહરણમાં મારે માટે તેં મોઢુ દુ ખ સહન કર્યું, એ સ્તુતિને મિથે તું તારો જ સ્વાર્થે સાધી આવી તેથી તને ધિક્કાર છે, એમ નિંદા કરવામાં આવી તેથી વ્યાજસ્તુતિ.

અંગદવિષ્ટિમાંથી.

રાક્ષસ—“અરે વાનર તું કાણુ છે ?

અંગદ—રામરાજાનો હું સદેશદ્વારક છું

રાક્ષસ—આગળ આવી ગયેલો અને લકાને બાળી ગયેલો પેલો હનુમાન કયાં છે ?

અંગદ—નેને તો “રાવણના છોકરાથી તું બધાયો ?” એમ કહીને વાંદરાઓએ માર્યો અને તેનો તિરસ્કાર કર્યો તેથી તે લજવાધને કાણુ બલે કયાં બાગી ગયો તેની ખબર નથી.” ઉદાહરણ ૩ છં.

એ ઉદાહરણમાં હનુમાનની નિંદાવડે ખીજ વાનરાઓની સ્તુતિ કરવામાં આવી, તેથી એ પણ વ્યાજસ્તુતિ.

અવંકારચન્દ્રિકા.

ઉદાહરણ
૪ મું

“અરે મૃગાં તું ધનવાનના મિહાસામે વાગ્યાર ભેતો નથી, તેમની આગળ ખોટા પ્રિય વચનો બોલતો નથી, તેમના ગર્વનાં ભટ્ટેલા વચનો સાણતો નથી અને તે ધનિકોની પાછળ તું ધનની આશાએ દોડતો નથી, પરંતુ જ્યારે ક્રુધા લાગે છે ત્યારે ક્રુમળું ઘાસ ખાય છે, અને ઉધ આવે છે ત્યારે સૂવે છે, તો તું અને કેહ કે, તો કયા તીર્થમાં અને કેવું તપ કર્યું છે ?”

એ ઉદાહરણમાં કાઈ રાજસેવકે, રાજસેવાથી ખેદ પામીને હરણની સ્તુતિને મિત્રે પોતાની નિંદા કરી, તેથી એ વ્યાજસ્તુતિ.

ઉદાહરણ
૫ મું

‘હે તરુણી ! આ પોપટના બચ્ચાએ કયા પર્વતમાં, કેટલા વખત સૂધી અને કેવું તપ આચર્યું છે કે જેથી તારા અધર સરખા રાતા બિંબાકળનું સફાઈ કરે છે ?”

એમાં પોપટના બચ્ચાની સ્તુતિવડે નામમના અધર સીંખામની સ્તુતિનું સૂચન કરવામાં આવ્યું, તેથી વ્યાજસ્તુતિ.

એ અવંકારના પહેલા બે ઉદાહરણોમાં નિંદા અને સ્તુતિનું અધિકરણ એકજ છે અને બીજા ત્રણમાં, તે બહુબહુ છે એટલું અતર.

૩૨ વ્યાજનિંદાલંકાર.

સમન

ત્યાં એમની નિંદાવડે અન્યની નિંદા સમગત્ય એવું વર્ણન કરવામાં આવે ત્યાં વ્યાજનિંદા.

“અરે કાગડાં ! તારો કાઈ અપરાધ નથી, તું મુખે બોલ્યા કર જેણે મુઘા સ્વભાવની

કોયલ સાથે આંખાના વૃક્ષમાં તારો નિવાસ નિર્માણ કીધો, તે વિધાતા જ વિશેષે નિધ છે.”

એ ઉદાહરણમાં વિધાતાની નિંદાવડે કાગડો જેનું ઉપમાન છે એવા કાંઈ નીચ પુરુષને જોવી પદવી આપનાર અવિવેકી પુરુષની નિંદા સમજાય એનું વર્ણન કરવામાં આવ્યું, તેથી વ્યાજનિંદા.

૩૨ આક્ષેપાલંકાર.

જ્યાં કહેલા અર્થનો કાંઈક વિચારપૂર્વક નિષેધ કરવામાં આવ્યો હોય, તે આક્ષેપાલંકાર.

“હિ ચન્દ્ર! તું તારું સ્વરૂપ ઠરસાવ અથવા પ્રિયાનું મુખ છે જ.”

ઉદાહરણ
૧ છ

એ ઉદાહરણમાં ચન્દ્રદર્શનની અભિલાષારૂપ જે કહેલો અર્થ તેનો, પ્રિયાના મુખથી પણ તેટલો જ આજ્ઞા ઉપજે છે એટલે નિરર્થક છે, એવા વિચાર-પૂર્વક “અથવા” એ પદવડે, નિષેધ કરવામાં આવ્યો, તેથી આક્ષેપાલંકાર.

“હિ કવિવરો! ભારતાદિ સાહિત્યસમુદ્રના મંથનથી ઉત્પન્ન થયેલું, કાનને અમૃતની પેઠે આનંદ આપનાર જે કાવ્ય તેનું રક્ષણ કરો, કારણ કે તેને લૂંટવાને દૈત્યોસરખા ચોર આજ્ઞા હોય છે; અથવા તેઓ તે સુખે ચોરી નાઓ તેથી કવીશ્વરોને કાંઈ હાનિ નથી; કેમકે સમુદ્રમાંથી ઠેવોએ આજ્ઞા રત્નો હરણ કર્યા છતાં પણ તે અઘાપિ રત્નાકર જ છે.”

ઉદાહરણ
૨ છ

એ ઉદાહરણમાં કાવ્યનું રક્ષણ કરો, એમ પ્રયત્ન કરીને પણ સમુદ્રમાંનાં રત્નની પેઠે તેનું અક્ષયત્વ વિચારી “અથવા” એ પદવડે નિષેધ કર્યો, તેથી આક્ષેપાલંકાર.

દ્વિતીયમાક્ષેપ.

લક્ષણ. કાંઈ વિશેષ અર્થનું સૂચન કરવાને માટે નિવેધનો જે આભાસ, તે બીજા આક્ષેપાનકાર.

ઉદાહરણ. “હે રાજધિરાજ! અમે રાજસંદેશદ્વારક નથી, કારણ કે જગત્ આખું તમારું કુટુંબ : તેથી તમારો કાંઈ શત્રુ જણાતો નથી.”

એ ઉદાહરણમાં રાજસંદેશદ્વારક છતે રાજસંદેશ દ્વારક નથી, એમ નિવેધ કરવામાં નિવેધની ઉક્તિ માત્ર છે વસ્તુતઃ નિવેધ નથી તેથી એ નિવેધાભાસ જણવો તેમાં એવા અર્થનું સૂચન છે કે, સધિસમ મને યોગ્ય કપટવચનોનો ત્યાગ કરીને અમે મથાર્થપણે કહિએ છિએ કે તમે આખી પૃથ્વીનું પાતન કરનાર છો. તેથી તમારે કાંઈને પણ શત્રુ બાવે ન જોવો જોઈએ, પણ તમારા સર્વે માંડલિક રાજાઓને સેવકભાવે સન્નિધિને યોગ્ય ગણવા. એવું નિવેધના આભાસથી વિશેષ અર્થનું સૂચન થાય છે તેથી બીજા આક્ષેપ.

ત્રીતીયમાક્ષેપ.

લક્ષણ. ન્યાય વિધિ સ્પષ્ટ અને નિવેધ શુભ હોય ત્યાં ત્રીજા આક્ષેપાનકાર જણવો.

ઉદાહરણ ૧. “હે સ્વામી! તમે જતા હો તો જાઓ, પરંતુ મારો જન્મ પણ ત્યાં જ થશે.”

એ ઉદાહરણમાં પતિએ સ્ત્રીને પૂછ્યું કે, હું પ્રવાસ જાઉં ત્યારે તેણે ઉત્તર આપ્યો કે, “હે સ્વામી! જતા હો તો જાઓ, પરંતુ હું એટલું માગ્યું છું કે મારો જન્મ પણ ત્યાં જ થશે જો ત્યાં જ થશે.” એમાં “જાઓ” એ પદવડે જવાનો વિધિ સ્પષ્ટ છે અને ત્યાં પોતાનો જન્મ થવાનું પ્રાર્થનાવડે પોતાના મરણનું

સૂચન કરવાથી તું મા જઈશ, એ અર્થરૂપ નિષેધ
ગ્રુપ્ત રહ્યો, તેથી એ ત્રીજો આક્ષેપાલંકાર.

“મા કહેછે કે, દીકરા તારે પ્રવાસે નીકળવું
હોય તો મુખે નિકળ, એ મારું વિયોગદુઃખ
સહન કરીને કેમ રહેશે એવી શંકા પણ કરીશ
નહિ. તારા વિયોગનું દુઃખ મારે આઝા દિવસ
સોસવું નહિ પડે.”

ઉદાહરણ
૨ છ

એ ઉદાહરણમાં “મા” એવો વિધિ સ્પષ્ટ છે
અને બહુ દિવસ દુઃખ સોસવું નહિ પડે એમાં એવા
વ્યંગાર્થનું સૂચન કર્યું કે તું ગયો તો મારા આશુ
રહેનાર નથી, માટે જઈશ મા, એવો નિષેધ ગ્રુપ્ત છે
તેથી આક્ષેપાલંકાર.

૩૩ વિરોધાભાસાલંકાર.

વિરોધનો આભાસ હોય ત્યાં વિરોધાભાસાલંકાર.

લક્ષણ

“શિવ શૂલધારી છે તથાપિ નિરામય છે.”

ઉદાહરણ
૧ છ

એ ઉદાહરણમાં જે શૂલધારી તેણે નિરામય
એટલે નિરાગી હોવું એ વિરોધ ભાસે છે, પરંતુ શૂલ-
ધારી એટલે કાંઈ શૂલ નામનો રામ જેને થયો હોય
તે, એવો અર્થ એ ઠેકાણે નથી; પરંતુ શૂલ નામનું
શસ્ત્ર ધારણ કરનાર તે, એવો અર્થ થાય છે. તેથી પ્રથમ
દર્શને જો કે, વિરોધનો આભાસ થાય છે, તોપણ
વસ્તુતઃ વિરોધ ન હોવાથી એ વિરોધાભાસાલંકાર.

• ઉદાહરણ.

“અશોકમાં પણ શોકમાં, જનકસુતા છે રામ
ત્વરે ખરી આરામમાં, તોય નથી આરામ.”

ઉદાહરણ
૨ છ.

તૃતીયવિમાવના.

લક્ષણ. કારણને પ્રતિબંધક એવું કંઈ છતાં કાર્યની ઉત્પત્તિ વર્ણવવામાં આવે ત્યાં ત્રીજી વિભાવના.

ઉદાહરણ. “હે રાજા! તારો ખડગત્વેપ સર્પ નરેન્દ્રને જ ડસે છે.”

એ ઉદાહરણમાં “નરેન્દ્ર” એ શબ્દનો અર્થ વિષ-વૈદ્ય એવો પણ થાય છે. એમાં ડસવું એ કાર્ય અને તેનું કારણ સર્પ તેના પ્રતિબંધક એવો વિષવૈદ્ય છતાં ડસવારૂપ કાર્યની ઉત્પત્તિ થઈ તેથી ત્રીજી વિભાવના.

ચતુર્થવિમાવના.

લક્ષણ. જ્યાં અકારણથી કાર્યની ઉત્પત્તિ વર્ણવવામાં આવે ત્યાં ચતુર્થ વિભાવના.

ઉદાહરણ. “શંખમાંથી વીણુનાદ ઉપજે છે, એ અત્યંત અદ્ભુત.”

એ ઉદાહરણમાં કામિનીના હંકને શંખની ઉપમા આપવામાં આવે છે, એ પ્રસિદ્ધ છે. એમાં વીણુનાદ ઉપજવો એરૂપી જે કાર્ય તેનું શંખ એ કંઈ કારણ નથી. અર્થાત્ શંખ એ અકારણ વસ્તુ છે, તેમાંથી વીણુનાદરૂપ કાર્યની ઉત્પત્તિ વર્ણવવામાં આવી, તેથી એ ચતુર્થ વિભાવનાત્કાર.

પંચમવિમાવના.

લક્ષણ. કારણથી વિરુદ્ધ એવાં કાર્યની જ્યાં ઉત્પત્તિ થાય, ત્યાં પાંચમી વિભાવના.

ઉદાહરણ. “મેહ વરસે છે તેથી અંગોઅંગમાં નેહ વધે છે; હે સખિ! જવાસાની પેઠે તે મારા ડહને બાળે છે.”

એ ઉદાહરણમાં મેહ એ કારણ છે અને તેથી દેહને શીતળતા પ્રાપ્ત થવી, એરૂપ કાર્ય ઉપજતું અવશ્ય, તેમ ન ચતાં દેહ બળવો એરૂપ વિરુદ્ધ કાર્યની ઉત્પત્તિનું કથન કરવામાં આવ્યું, તેથી એ પાંચમી વિભાવના.

છટ્ટીવિભાવના.

ન્યાં કાર્યયત્રી કારણની ઉત્પત્તિ વર્ણવવામાં આવે ત્યાં છટ્ટી વિભાવના.

લક્ષણ.

ઉદાહરણ
૧ હું.

“તારા કષ્ટકલ્પતરુથી યશસાગર ઉત્પન્ન થયો.” એ ઉદાહરણમાં કરને જ. દાતૃત્વવડે, કલ્પતરુ કહ્યો. તે સાગરમાંથી ઉપજ્યો છે તેથી સાગર કારણ છે અને કલ્પતરુ એ કાર્ય છે. તે કાર્યયત્રી સાગરરૂપ કારણની ઉત્પત્તિ અને વર્ણવવામાં આવી, તેથી છટ્ટી વિભાવના.

“પર્વતમાં વેલી ઉત્પન્ન થાય છે, પરંતુ વેલીમાંથી પર્વત ઉત્પન્ન થતો નથી. હાલમાં તેથી વિપરીત જોવામાં આવે છે તે એ કે કનકલતાને વિષે જ પર્વત ઉત્પન્ન થયા.”

ઉદાહરણ
૨ હું.

એ ઉદાહરણમાં કનકલતા સાથે સ્ત્રીનાં શરીરને સર-ભાવાય છે તે ધ્યાનમાં રાખતું જોઈયે. એમાં પૂર્વાર્થમાં પર્વત એ કારણ અને વેલી એ કાર્ય છે. તે કાર્ય-રૂપ વેલીમાંથી કારણરૂપ જ પર્વત (કુચ) ની ઉત્પત્તિ વર્ણવવામાં આવી, તેથી છટ્ટી વિભાવના.

૩૬ વિશેષોક્તિઅલંકાર.

ન્યાં સમગ્ર કારણ છતાં કાર્યની અનુત્પત્તિ વર્ણવી હોય ત્યાં વિશેષોક્તિ અલંકાર જાણવો.

લક્ષણ.

અસંકારચન્દ્રિકા

ઉદાહરણ
૧ છ.

“કામદીપ જળે છે તથાપિ હૃદયને વિષે રનેહને!
ક્ષય થતો નથી.”

એમાં કામરૂપી દીપદનું જળનું, એ કારણ છતાં
રનેહશયરૂપ કાર્યની અનુત્પત્તિ વર્ણવી, તેથી વિશેષ
પ્રાકૃત.

ઉદાહરણ
૨ છ.

“સમુદ્રમાં રહીને કૌરોનો કૌરો જ.”

એમાં સમુદ્રમાં રહેવારૂપ કારણ છતાં ભીળવવા
રૂપ કાર્યની અનુત્પત્તિ વર્ણવી તેથી વિશેષપ્રકૃત.

ઉદાહરણ
૩ છ.

“સધ્યા અનુરાગયુક્ત અને વાસર તેની
સમીપ છતાં પણ અહા ! દેવની વિચિત્ર ગતિ
લુઓ કે સમાગમ થતો નથી”

અર્થ—અનુરાગયુક્ત સ્ત્રી એટલે પ્રીતિયુક્ત સ્ત્રી
છતાં અને પુરુષ પણ તેની સમીપ છતાં તે બન્નેનો
સમાગમ થવો ન્નેધવે. પણ અહિં અનુરાગયુક્ત એટલે
રક્તવર્ણ કરીને યુક્ત એવી સધ્યા અને દિવસ પણ
તેની પાસે છતાં તેમનો સમાગમ કદી જ થતો નથી
એ લુઓ કે દેવની ગતિ કેવી વિચિત્ર છે !!

એ ઉદાહરણમાં પ્રેમ અને સ્ત્રી પુરુષનું સાન્નિધ્ય
એ સમાગમના કારણો છતાં પણ સમાગમરૂપ કાર્યની
અનુત્પત્તિ વર્ણવી, તેથી વિશેષપ્રકૃત અલકાર.

વૃજ્જાયાના પ્રખ્યાત ખગાકર કવિએ એ અલકા-
રનું એવું લક્ષણ આપેલું છે કે, “વિશેષોક્તિદારન
પ્રવલ । તોત વાજ વહા જ” ॥ અર્થ—કારણ પ્રમગ છતાં
જ્યાં કાર્ય ન થાય ત્યાં વિશેષોક્તિ. એમાં અને ઉપલા
લક્ષણમાં પ્રવલ અને સમગ્ર એ બે શબ્દના બેદવગર
ખીજે કરો બેદ મળી. એ બેમાંથી કયો શબ્દ ઠીક
છે તે વિદ્વાનોએ વિચારી લેવું

૩૬ અસંભવાલંકાર.

ત્યાં કોઈ કાર્યની અસંભાવ્યતાનું વર્ણન કરવામાં લક્ષ્ય આવે ત્યાં અસંભવાલંકાર.

“જાળનું એક સ્થાનકે અને રાતનો આકર ઉદાહરણ
એવો જાણી આ સમુદ્રનો તૃષ્ણાથી ચંચળ મન.
વાળા એવા અમોએ આશ્રય કીધો; પણ અગ-
સ્ત્યમુનિ તેને એક ક્ષણમાં પોતાના જોખા-
રૂપ પાત્રમાં મૂકી પી જશે, એમ કોણ જાણતું
હતું?”

એમાં અગસ્ત્યે જોખામાં ભરી સમુદ્રને પી જવો
એ રૂપ કાર્યની અસંભાવ્યતા વર્ણવી, તેથી એ અસં-
ભવાલંકાર.

“જોવાળનો છોકરો રચલી આંગળીપર પર્વત ઉદાહરણ
ઉપાડશે, એ આગળ કોઇવેળા પણ કોઇના
ધારવામાં આવ્યું હતું?”

એ ઉદાહરણમાં પર્વત આંગળીપર ઉપાડવારૂપ
કાર્યની અસંભાવ્યતા વર્ણવવામાં આવી, તેથી એ
અસંભવાલંકાર.

૩૭ અસંગત્યલંકાર.

ત્યાં કાર્ય અને કારણની વિરુદ્ધ એવી જિજ્ઞાસા લક્ષ્ય.
દેશસ્થિતિનું કથન કરવામાં આવે ત્યાં અસંગત્યલંકાર.

“ખલરૂપી સર્પની લોકોના પ્રાણુદરણુ ઉદાહરણ.
કરવાની રીતિ કેવી વિચિત્ર છે તે જુઓ, કે
એકના કાનને સ્પર્શ કરે છે, અને બીજા પ્રાણુ
છોટે છે.”

અસંગતચન્દ્રિકા.

એ ઉદાહરણમાં કાનને સ્પર્શ કરવો એ કારણ અને પ્રાણ છેડવો એ કાર્ય તે જન્નેની વિરુદ્ધ એવી વિત્ર દેશ સિધ્ધિનું કથન કરવામાં આપ્યું તેથી અસંગતિ.

દ્વિતીયઅસંગતિ.

લક્ષણ એક સ્થળે કરવાનું કામ તે અન્ય સ્થળે કરવામાં આવે એ પ્રકારનું જે કથન તે બીજી અસંગતિ.

ઉદાહરણ. “આ અધરને અંજન કયાં લગાડ્યું અને આંખને પાન કયાં ખાંધાયાં ?”

એ ઉદાહરણમાં નેત્ર અને મુખમાં કરવાનાં જે અંજન અને પાન ખાવારૂપ કામ તે અધર અને આંખ એ રૂપ અન્ય સ્થળે કરવામાં આવ્યાં, એવું વર્ણન કરવામાં આપ્યું તેથી એ બીજી અસંગતિ.

તૃતીયઅસંગતિ.

લક્ષણ એક કાર્ય કરવાને પ્રવૃત્ત થએલો પુરુષ તેથી વિરુદ્ધ કાર્ય કરે એવું જ્યાં વર્ણન હોય ત્યાં ત્રીજી અસંગતિ.

ઉદાહરણ ૧ છ. “હું અખિલેશ્વર ! ત્રણ લોકના દેહધારીઓને મોહને દૂર કરવા, આ સ્વરૂપ ધારણ કરી, અમર્યાદ કાતિના સાગરરૂપ એ જ સ્વરૂપવડે તમે સુદરીઓનાં હૃદયમાં મોહની વૃદ્ધિ કરો છે.”

એ ઉદાહરણમાં મોહ નિવૃત્ત કરવાને પ્રવૃત્ત થએલા તેમજો તેથી વિરુદ્ધ મોહ વૃદ્ધિરૂપ કાર્ય કર્યું, તેથી ત્રીજી અસંગતિ.

ઉદાહરણ ૨ જ. “એ વિપરીત વાત તે કોને કહિયે ? જે સાંભળનાર તે સમીપ મથી—જીવન આપવા આવેલો ધન તે જ જીવન લેવા લાગ્યો.”

એ ઉદાહરણમાં જીવન આપનારૂં કાર્ય કરવાને

પ્રવૃત્ત મથેલો તેણે જીવન હરણ કરવારૂપ તેથી વિરુદ્ધ
કાર્ય કયુ એમ કથવામાં આવ્યું તેથી એ ત્રીજી અસંગતિ.

૩૮ વિપમાલંકાર.

ત્યાં પરસ્પર અનુરૂપ નહિ એવા પદાર્થોના સમ્બન્ધ લક્ષણ-
વર્ણવવામાં આવે ત્યાં વિપમાલંકાર.

“એ ખાલા ! તારાં લોચનનાં તીક્ષ્ણ કટાક્ષ ઉદાહરણ-
કયાં અને પરમ નરમ એવું નન્દલાલનું હૃદય કયાં ?”

એમાં તીક્ષ્ણપણું અને ક્રોમળપણું એ બે ધર્મ-
વડે અનુરૂપ (સરખા મળતા) નહિ એવાં જે કટાક્ષ
અને હૃદય તેમનો સમ્બન્ધ વર્ણવવામાં આવ્યો, તેથી
એ વિપમાલંકાર.

દ્વિતીયાવિપમાલંકાર.

ત્યાં કારણથી વિરૂપ એવાં કાર્યની ઉત્પત્તિ વર્ણન- લક્ષણ-
વવામાં આવે ત્યાં બીજો વિપમાલંકાર.

“સુરસરી એટલે ગંગાનદીની આ તે કેવી ઉદાહરણ-
રીત કે પોતે સુધાયા પણ સ્વેત છતાં બીજાને
શ્યામ કહે છે.”

એ ઉદાહરણમાં ધવલ એવી ગંગા જે કારણ છે
તેથી વિરુદ્ધ સ્વામતારૂપ જે કાર્ય તેની તેનાથી ઉત્પત્તિ
વર્ણવવામાં આવી તેથી એ બીજો વિપમાલંકાર.

તૃતીયાવિપમાલંકાર.

ત્યાં ઈર્ષ્યની પ્રાપ્તિને અર્થે હિંમત કાધો છતાં લક્ષણ-
તેની પ્રાપ્તિ ન થતાં હિંમતી અનિર્ણયની જે પ્રાપ્તિ વર્ણવી
હોય ત્યાં ત્રીજો વિપમ.

“ઉદર સુખડી ખાવાની લાલચથી ખાકેરું પાડી ઉદાહરણ-
૧”

અલંકારચન્દ્રિકા.

“આહા! આશ્ચર્ય! આશ્ચર્ય! આ તો અતિ હતાહરણ .
આશ્ચર્ય!! કે વિધાતા દૈવયોગે યોગ્ય ઘટનાને; ૨ છં
ઘટાવનાર થયો. (તે એવી રીતે) કે તેણે લીમ-
ડાનાં પાકાં ફળનો સ્વાદ લેવારુપ ઠળામાં કુશળ
એવા કાગડાઓને જ કર્યા.”

એમાં લીમડાનાં પાકેલાં ફળ તે કાગડાઓને યોગ્ય
અને કાગડાઓ તે ફળને યોગ્ય એવી રીતે પરસ્પર
સમાન બે પદાર્થના સળધનું વર્ણન કરવામાં આવ્યું
તેથી સમાલંકાર.

પહેલા હતાહરણમાં બે પદાર્થની સ્તુતિનો અભિપ્રાય
છે અને બીજામાં બે પદાર્થની નિંદાનો અભિપ્રાય છે.

દ્વિતીયસમાલંકાર.

સમાન કારણથી તેને અનુરૂપ એનાં કાર્યની ઉત્પ- લક્ષણ
ત્તિ થાય ત્યાં બીજો સમાલંકાર.

“હું લક્ષ્મી! જલથી ઉત્પન્ન થયેલી એવી હતાહરણ.
તને નીચ બાણી વલણ કરવું એ યોગ્ય જ છે.”

એમાં જેનો સ્વભાવ નીચા માર્ગબણી ગમન કર-
વાનો છે એવું જળ તે કારણ છે અને લક્ષ્મી એ
તેનું કાર્ય છે, કારણ કે લક્ષ્મીને “જલમ્” એટલે
પાણીથી ઉત્પન્ન થયેલી કહે છે. એ રીતે કારણ
કાર્યનો સ્વભાવ નીચ બાણી વળવામાં સમાન હોવાથી
સમાન કારણથી સમાન કાર્યની ઉત્પત્તિ થઈ, તેથી
બીજો સમાલંકાર.

તૃતીયસમાલંકાર.

જે પદાર્થને અર્થે હિંમત કયોં હોય તેની અનિષ્ટ લક્ષણ.
પ્રાપ્તિવિના સિદ્ધિ કથન કરવામાં આવે ત્યાં ત્રીજો
સમાલંકાર.

અલંકારચન્દ્રિકા,

એ હિદાહરણમાં ત્રિભુવનને મલિન કરવારૂપ પ્રપ-
લથી ખલજનના મુખ મલિન થવારૂપ ફળની પ્રાપ્તિ
થાય તેને બદલે એમાં કરવારૂપ મલથી વિરુદ્ધ જે
ત્રિભુવનને ઉન્નત કરવારૂપ મલ તે ખલનાં મુખ
મલિન કરવારૂપ ફળની ઇચ્છાએ વર્ણવ્યો તેથી તેમજ
મિત્રની સાથે રહેલ સખવારૂપ પ્રપલથી મિત્રના
અંતઃકરણને આનન્દ થવારૂપ ફળની પ્રાપ્તિ થાય તેને
બદલે તેથી વિરુદ્ધ મિત્રદોહરૂપ પ્રપલ અહિદારૂપ
ફળપ્રાપ્તિની ઇચ્છાએ વર્ણવ્યો, તેથી વિચિત્રાલંકાર.

૪૧ અધિકાલંકાર.

જ્યાં વિશાળ આધાર કરતાં આધિયનું આધિક્ય લક્ષણ
વર્ણવવામાં આવે ત્યાં અધિકાલંકાર.

“પ્રલય સમયે પોતાના શરીરમાં જેણે સઘળો હિદાહરણ
સંસાર લીન કર્યો છે તે શ્રીકૃષ્ણનાં જે શરીરમાં ૧૬
અનેક ભુવનો ખુલાસાથી (મોકળાસથી) વસેછે
તે (શરીર) માં નારદમુનિના આગમનથી ઉત્પ-
ન્ન થતો આનંદ સમાઈ શક્યો નહિ.”

એમાં શ્રીકૃષ્ણના શરીરરૂપ વિશાળ આધાર કરતાં
આનન્દરૂપ જે આધિય તેનું આધિક્ય વર્ણવવામાં આવ્યું
તેથી અધિકાલંકાર.

“જન અર્થોદયાના સર્વને, આનન્દ મન માર્યે નહિ” ૧૬
મ. સ.

એમાં પણ ઉપર પ્રમાણે લક્ષણ બતાવવું

ચિત્તીયઅધિકાલંકાર.

જ્યાં વિશાળ આધિય કરતાં આધારનું આધિક્ય વર્ણ
વવામાં આવે ત્યાં બીજો અધિક લંકાર.

અલંકારચન્દ્રિકા

ઉદાહરણ - “હો મોહન ! તે ચન્દ્રવદનીનું મન એવડું તો
મોહું છે કે તેમા તમારા વિરહની વિશાળવ્યથા
પણ સમાવેશ કરી શકે છે.”

એ ઉદાહરણમાં વિરહવ્યથારૂપ જે વિશાળ આધિય,
તેના કરતા મનરૂપ આધારનું આધિક્ય વર્ણવવામાં
આવ્યું તેથી બીજા અધિકાયકાર

૪૨ અલ્પાલંકાર.

સમજા સૂક્ષ્મ એવા આધિય કરતાં જ્યાં આધારની
સૂક્ષ્મતા વર્ણવવામાં આવે ત્યાં અલ્પાલંકાર.

ઉદાહરણ “તું એટલી સૂકાઈ ગઈ છે કે તારી આગ
બીની મણિજડિત મુદ્રિકા તે જપમાળા સરખી
જણાય છે”

એ ગ્રાંથક સ્ત્રીની વિરહિણી પ્રત્યે ઉક્તિ છે એમાં
મુદ્રિકા એ આધિય કરતા આગની જે આધાર તેની
સૂક્ષ્મતા વર્ણવી તેથી અલ્પાલંકાર

૪૩ અન્યોન્યાલંકાર.

સમજા જ્યાં એક બીજાપર પરસ્પર ઉપકારનું કથન
કરવામાં આવે ત્યાં અન્યોન્યાલંકાર થાય છે

ઉદાહરણ “જેમ જેમ પશિક ઉલ્લે મોઠે વિરહ (છુટી છુટી)
આંગળી રાખી જલપાન કરે છે, તેમ તેમ પર-
વપરની પાણી પાનારો પણ જળધારાને પાતળી
કરતી જાય છે”

એ ઉદાહરણમાં પશિકે પોતાના મુખદર્શનની
અભિલાષી પાણી પાનારીને વિરહ આગળી રાખી
જમ પીવાથી વધારે થોળાવી, પોતાના મુખનાં દર્શન

લાલરૂપ ઉપકાર કર્યો, તેમ જ પાણી પાનારીએ ધાર
છીણી કરીને પોતાનાપર આસક્ત થએલો પાંથક,
જાત્રી વખત તેણીના મુખદર્શનનો લાભ લઈ શક્યો
એરૂપ ઉપકાર કર્યો, એમ એક બીજાંપર પરસ્પર
ઉપકારનું કથન કરવામાં આવ્યું, તેથી અન્યોન્યાલંકાર.

૪૪ વિશેષાલંકાર.

જ્યાં પ્રસિદ્ધ આધારવિના પણ આધેપનું વર્ણન લક્ષણ
કરવામાં આવે, ત્યાં વિશેષાલંકાર.

“સૂર્ય અસ્ત પામ્યો છતાં પણ તેનાં દીપસ્થ વદાદરણ
કિરણો અધકારનો નાશ કરે છે.” ૧ છં.

એમાં પ્રસિદ્ધ આધાર જે સૂર્ય તેનો અભાવ છતાં
આધેપ જે કિરણો તેમની વ્યવસ્થિત વર્ણવી, તેથી
વિશેષાલંકાર.

“સ્વર્ગે ગયા છતાં જેમની ઘણા ગુણગુણયુક્ત વદાદરણ
વાણી કદપર્યંત ત્રિભુવનને આનંદ પમાડે છે,
એવા કવિ વદન કરવા યોગ્ય કેમ ન હોય?” ૨ છં.

એમાં કવિ એ આધારનો અભાવ છતાં તેમની
વાણી આધેપ તેની અન્ય આધારના નિર્દેશવિના પ્રથ-
મપર્યંતની વ્યવસ્થિત વર્ણવી, તેથી વિશેષાલંકાર.

* દ્વિતીય વિશેષ.

એક વસ્તુનું અનેક સ્થળે વર્ણન કરવામાં આવે લક્ષણ.
ત્યાં બીજો વિશેષાલંકાર બાણવે.

“હૃદયમાંથી તું ખસતો નથી, સર્વ દિશામાં વદાદરણ
નજરે પડે છે; હે વત્સ રામ ! તું ગયો છું એવું ૧ છં.
હું સંતાપે ઠરીને અનુમાન કરું છું.”

અવંકારચન્દ્રિકા

૬ એ શ્રીરામચદ્રજીના પિતા દશરથની ઉક્તિ છે એમાં એક રામનું હૃદયાદિ અનેક સ્થળે વર્ણન કરવામાં આવ્યું તેથી ખીજી વિશેષ.

ઉદાહરણ
૨

‘અંદર, બહાર, ઉપર, નીચે, આગળ અને પાછળ સર્વ સ્થળે તે જ ચંદ્રવદની દૃષ્ટિએ પડે છે”

એમાં પણ ઉપસા ઉદાહરણ પ્રમાણે લક્ષણ ધરાવતું

તૃતીય વિશેષ.

ઉદાહરણ

‘કાંઈક પદાર્થનો આરંભ કરતાં અસંખ્ય અન્ય વસ્તુનો લાભ વર્ણવવામાં આવે ત્યાં ખીજી વિશેષાવકાર

ઉદાહરણ

“તને જોતા મને કંઈપણનું દર્શન પ્રાપ્ત થયું”

એ રાગ પ્રત્યે કૌંઈક વાચકની ઉક્તિ છે એમાં રાગનું દર્શન કરતું એ કાંઈક લાભના કારણરૂપ એવો આરંભ, તે કરતાં કંઈપણનું દર્શન, જે અસંખ્ય અનેક મનવાહિત અર્થ સિદ્ધિદાયક તેની પ્રાપ્તિ વર્ણવી તેથી એ ત્રીજી વિશેષાવકાર.

ઉદાહરણ

૧ ભાગ્યભૂતમાં ઉપસા છે. ઉદાહરણને ખીજી વિશેષનું મણેતું છે તેમાં આ પ્રમાણે છે “કતવૃક્ષ દેવ્યો ઘઠી । તા કૌં દેવતા મેન” એટલે તને આપે જોતાં ઘઠી કદાચ દીર્ઘ તેને બદલે એ બાળા ભૂતની મુગ્ધતા દીકરાં “તાકો” નું “તાકો” કરીને કંઈપણને આપ્યો છે એવો અર્થ થયો છે, તેથી એના ઉદાહરણમાં અને ઉદાહરણમાં અન્ય પડે છે એ ઉદાહરણ અસંખ્ય એક સમૂહ સ્વયંકાર્યનું ભાવિત છે

એ કે ત્યાં પર્યત્તા મયા સ્વર્ગ કતવૃક્ષાદિરીક્ષણ

એમાં કાંઈ કંઈપણને આપ્યું અથવા કાંઈ દાનારને કંઈપણ દ્યો તેથી તેને આપ્યું એવું કાંઈ પણ નથી પડેલા પ્રમાણના નિરીક્ષણ પડેલાં ઉદાહરણમાં પ્રસિદ્ધ

આધાર ને સૂર્ય તેનો અભાવ છતાં અન્ય આધાર
ને દીપ તેનો નિર્દેશ જોવામાં આવે છે, પણ બીજામાં
તેમ નથી, એ બે ઉદાહરણોમાં એટલો ભેદ છે વળી
રાત્રે સૂર્ય અગ્નિમાં પ્રવેશ કરે ■ એવી લોકવાયકા
છે એ ઉપલું પહેલા વિશેષનું પહેલું ઉદાહરણ વાંચતાં
લક્ષમાં રાખવું એના જેવું જ 'જારત્ર હૈ' શશિમે
'સસિકે સસિ વહ દિવાકરકે કર દેસો' એટલે પ્રાપ્તિ-
પતિકા નામકા સખીને કહે છે કે ચંદ્રમા વસીને સૂર્યનાં
કિરણ મારો દેહ બાળે છે તે જો, એ ઉદાહરણ છે
એ ઉપરથી ચંદ્રમા સ્વપ્રકાશિત ગણ નથી, પણ પર-
પ્રકાશિત છે એવી આપણા પ્રાચીન કેટલાયિક મથ
કર્તાની પેઠે એ કવિને પણ ખબર છે એમ જણાય છે.

૪૬ વ્યાધાતાલંકાર.

તથાકારી વસ્તુનું અન્યથાકારીરૂપે જ્યાં વર્ણન લક્ષણ
કરવામાં આવે ત્યાં વ્યાધાતાલંકાર.

“જગત્ જેવડે પ્રવૃન્ન થાય છે તેવડે જ કામ ઉદાહરણ
દેવ તેને પ્રહાર કરે છે”

એ ઉદાહરણમાં તથાકારી એટલે પ્રીતિ ઉપગમ
નાર જે સ્ત્રીના કટાક્ષાદિક તેનું કામદેવે તેવડે પ્રહાર
કરવાનું અન્યથાકારીરૂપે વર્ણન કરવામાં આવ્યું,
તેથી એ વ્યાધાતાલંકાર.

દ્વિતીય વ્યાધાત.

એક પર્યર્થને એક જણ ને કાર્યના સાધનરૂપે લક્ષણ
વાપરે તે જ પર્યર્થને બીજો તેથી વિરુદ્ધ કાર્યના સાધ
નરૂપે ઉપયોગમાં આવે, ત્યાં બીજો વ્યાધાત.

ઉદાહરણું “જે દૃષ્ટિવડે શિવજીએ કામદેવને બાળ્યો તે જ દૃષ્ટિવડે મૃગનયનિયો તેને જીતવો કરે છે, તેથી તેમને ધન્ય છે.”

એ ઉદાહરણમાં શિવજીએ જે દૃષ્ટિને કામદેવને બાળવારૂપ કાર્યના સાધનરૂપે વાપરી તે જ દૃષ્ટિરૂપ સાધનને સ્ત્રીઓએ તેને જીતાડવારૂપ વિરુદ્ધ કાર્યના સાધનરૂપે વાપરી, તેથી ખીન્ને વ્યાધાત.

તૃતીય વ્યાધાત.

લક્ષણું જ્યાં કોઈએક કોઈ કાર્યને અર્થે ધારેલું જે કારણ તે જ કારણ ખીન્નએ તેથી વિરુદ્ધ કાર્યને અર્થે સૌક્યે કરીને દર્શ્યું હોય, ત્યાં ત્રીજી વ્યાધાત.

ઉદાહરણું. ૧ છં. “જો બાલક છું એમ જાણી દયા આણી મને સાથે ન લેતા હો તો તે જ કારણથી મને અવશ્ય સાથે લઈ જવો જોઈએ.”

એ ઉદાહરણમાં યુદ્ધમાં જતા રાજાએ યુવરાજને ધરમાં રાખવો એ કાર્ય અને તેનું કારણ બાલત્વ તેજ બાલત્વને ધરમાં રાખવાથી વિરુદ્ધ જે સાથે લઈ જવારૂપ કાર્ય, તેના કારણરૂપ સૌક્યે કરીને દર્શ્યું, તેથી એ ત્રીજી વ્યાધાત.

ઉદાહરણું ૨ છં. “કૃપણ પુરુષ જે દારિદ્રની શંકાથી ખીન્નને દાન આપતો નથી, તે જ શંકાથી દાતા ખીન્નને દાન આપે છે.”

એ ઉદાહરણમાં દાન ન આપનારૂપ જે કાર્ય તેનું દારિદ્રની શંકા એ કારણ છે. તે જ કારણ તેથી વિરુદ્ધ દાન આપનારૂપ જે કાર્ય તેના કારણરૂપ સૌક્યે કરીને દર્શ્યું છે, તેથી એ ત્રીજી વ્યાધાત.

૪૬ કારણમાલ્લંકાર.

જે હેતુથી એક કાર્ય ઉપજે તે (કાર્ય) અન્ય લક્ષણ-
કાર્યનો હેતુ થાય એવા ક્રમપૂર્વક જે ગુણ (ગુણણી),
તે કારણમાળા બાજીવી

“સતસંગથી વૈરાગ્ય, વૈરાગ્યથી મનનો સતોષ, લક્ષણ
સતોષથી જ્ઞાન અને જ્ઞાનથી મોક્ષ.” ૧ છં

એ ઉદાહરણમાં સતસંગ એ હેતુથી વૈરાગ્ય કાર્ય
ઉપજે છે, તે વૈરાગ્યરૂપ કાર્ય તે મનના સતોષરૂપ
કાર્યનો હેતુ થાય છે એવા ક્રમપૂર્વક ગુણ હોવાથી
એ કારણમાળા.

“વિદ્યાથી વિનય, વિનયથી પાત્રતા, પાત્રત્વથી લક્ષણ
ધન, ધનથી ધર્મ અને ધર્મથી સુખ” ૨ છં

એમાં વિદ્યા એ વિનયોત્પત્તિરૂપ કાર્યનો હેતુ છે, તે
વિનયોત્પત્તિ રૂપ કાર્ય પાત્રતારૂપ કાર્યનો હેતુ એવા
ક્રમપૂર્વક ગુણ હોવાથી એ કારણમાળા.

“પાપથી ઇશ્વરક્ષોભ, ઇશ્વરક્ષોભથી નર્ક- લક્ષણ
પ્રાપ્તિ અને નર્કપ્રાપ્તિથી સ્વહિતનાશ” ૩ છં

એમાં પણ ઉપનાં ઉદાહરણ પ્રમાણે જ લક્ષણ ધરાવતું.

દ્વિતીય કારણમાલ્લા.

પ્રથમ કાર્ય, પછી તેનું કારણ, તે (કારણ) કોઈ લક્ષણ.
અન્ય (કારણ)નું વળી કાર્ય એ પ્રકારના ક્રમયુક્ત જે
ગુણ તે બીજી કારણમાળા

“અજનું મૂલ ધન, ધનનું મૂલ યજ્ઞ, યજ્ઞનું લક્ષણ
મૂલ ધન, ધનનું મૂલ ધર્મ અને ધર્મનું મૂલ ૧ છં
હરિ નામ”

અલંકારચન્દ્રિકા

એ ઉદાહરણમા અન્ન એ કાર્ય પ્રથમ આવ્યું, સારપછી તેનું કારણ, જે ધન તે આવ્યો તે ધનરૂપ કારણ તે યત્નરૂપ જે ખીન્ન કારણ તેનું કાર્ય એ પ્રકારના ક્રમયુક્ત ગુરૂન હોવાથી એ ખીન્ન કારણમાળા

ઉદાહરણ
૨ હું

“સુખસંપત્તિ સુમતિથી, સુમતિ શીખવાથી,
શીખવું અભ્યાસથી, એ પ્રમાણે હોવાથી કોઈએ
અભ્યાસ છોડવો નહિ”

એમાં પણ ઉપર પ્રમાણે લક્ષણ ધટાવવું

૪૭ એકાવલીઅલંકાર.

જાણી.

જે ૫૬ મુકી દીધાં હોય તેને જ પાછાં લેવાથી
અર્થની શ્રેષ્ઠિ બધાય, ત્યાં એકાવળી અલંકાર

ઉદાહરણ
૧ હું

“ભૂમિપર-અપ, અપનીપર પાવક, પાવકની
પર વળી વાયુ વહે છે, વાયુપર ઓમ, ઓમ-
પર દશ દીદ્રિયો, દીદ્રિયોનીપર અંત કરણ, અંત
કરણનીપર ત્રણ ગુણ, ત્રણ ગુણનીપર અહકાર,
અહકારપર મહત્ત્વ, મહત્ત્વપર મૃગમાયા, તે
માયાથી પર પ્રજ્ઞ છે, તેથી તેને મુંદર કવિ
પરાત્પર કહે છે”

એ ઉદાહરણમા મુકી દીધેલાં પાંચ પાણુ મદણ
કરવાથી અર્થાવગી બધાવાથી એ એકાવળી અલંકાર
જાણવો.

ઉદાહરણ
૨ હું

“ગિરિપર વૃષભ, વૃષભપર શિવ ને શિવપર
સુરસરી છે .

એમાં પણ ઉપર પ્રમાણે લક્ષણ ધટાવવું

૪૮ માઝાદીપકાલંકાર.

જ્યાં દીપક અને એકાવળીનો યોગ થાય ત્યાં લક્ષણ.
માઝાદીપકાલંકાર.

“કામદેવ તેના હૃદયમાં અને તેના હૃદયે લક્ષણ.
તારામાં સ્થિતિ કરી.”

એ ઉદાહરણમાં “સ્થિતિ” એ પદનો બન્ને વાક્યમાં
અન્વય થયો છે તેથી દીપક, તેમ જ મહત્ત્વ કરતાં જરૂર
અને છાડતા જરૂર એવી રીતે એકાવળી પણ છે, તેથી એ
જે અલંકારોનો યોગ થવાથી માઝાદીપક.

૪૯ સારાલંકાર.

જ્યાં ઉત્તરોત્તર એક કરતાં એકનો ઉત્કર્ષ વર્ણવ્યો. લક્ષણ.
હોય ત્યાં સારાલંકાર.

“કામચક્રી પાપાણુ કઠિણુ છે, તેથી કઠિણુ છે લોકુડું,
તેથી કઠિણુ માત્ર કાળજરુડું, લોકને શું દેખડાવીશ
મોહુરે-સામળિયા.” (પ્રેમાનંદ)

એ ઉદાહરણમાં કાળ, પાપાણુ, લોકુડું અને
કાળજરુડું એમનો ઉત્તરોત્તર એક કરતાં એકનો ઉત્કર્ષ
વર્ણવ્યો, તેથી સારાલંકાર.

“તરણાંથી હલકું તૂલ અને તૂલથી પણ હલકો
યાચક ત્યારે તેને વાયુ ઘસડી કેમ નથી જતો
રખેને મારીપાસે કાંઈ માગી બેસતો એવી શંકાથી.”

એ ઉદાહરણમાં તૂણ, તૂલ, અને યાચક એમનો
ઉત્તરોત્તર એક કરતાં એકનો ઉત્કર્ષ વર્ણવ્યો, તેથી
સારાલંકાર.

“મધ મધુર છે તેથી મધુર અમૃત અને લક્ષણ.
તેથી મધુર કવિતા.”

અલંકારચન્દ્રિકા

એ ઉદાહરણમાં મધ, અમૃત અને કવિતા એમના ઉત્તરોત્તર એક કરતાં એકનો ઉત્કર્ષ વર્ણવ્યો, તેથી સારાંકાર.

ઉદાહરણ
૪ થી.

“ભૂમિથી સૂક્ષ્મ અપ્, અપ્થી સૂક્ષ્મ તેજ,
તેજથી સૂક્ષ્મ વાયુ, વાયુથી સૂક્ષ્મ ંયોમ, ંયોમથી
સૂક્ષ્મ ત્રણ શુણ, ત્રણ શુણથી સૂક્ષ્મ મહત્તરવ,
મહત્તરવથી સૂક્ષ્મ મૂલપ્રકૃતિ, ને ત મૂલપ્રકૃતિથી
સૂક્ષ્મ અલંગ એવુ પ્રાણ છે, એમ સુંદર કવિ
કહે છે”

એ ઉદાહરણમાં પણ ઉત્તરોત્તર એક કરતાં એકનો ઉત્કર્ષ વર્ણવ્યો, તેથી સારાંકાર.

ઉદાહરણ
૫ થી

“ગિરિ મોટો છે, તે ગિરિ કરતા અધિ મોટો,
તે અધિ કરતા નલ મોટુ, તે નલ કરતા પણ
પ્રાણ મોટુ અને તેના કરતાં પણ આશા મોટી.”

એમાં પણ ઉપર પ્રમાણે જ લક્ષણ ધટે છે.
ઉપલાં ઉદાહરણોમાના પહેલાં એ અસ્વાધ્યગુણો-
ત્કર્ષપ્રકૃતસારાલંકારના છે, બીજા એ સ્વાધ્યગુણોત્કર્ષ
પ્રકૃતસારાલંકારના છે અને છેલ્લું અથવા પાંચમું તેમા
બધા સુધીનાં વિષે મહત્વ એ સ્વાધ્યગુણ અને આશાને
વિષે તે અસ્વાધ્ય, તેથી એ સ્વાધ્યાસ્વાધ્યગુણોત્કર્ષ
પ્રકૃતસારાલંકાર.

૬૦ પર્યાયાલંકાર.

ઉદાહરણ

એક પર્યાયનું ક્રમવડે અનેક આધારભૂત પદાર્થોમાં
આધિપત્યે કરીને વર્ણન કરવામાં આવે ત્યાં પહેલા પ્રકાર
રનો પર્યાયાલંકાર જાણવો

“હે હાલાહલ ! પ્રથમ તારો વાસ સમુદ્રમાં મહાદરણ
હતો, ત્યાંથી નીકળી તું સદાશિવના કંઠમાં વસ્યું
અને હાલમાં દુર્જનના ગુપ્તરૂપ તું પ્રગટ થાય
છે. આવી રૂઢી રચનાંતર કરવાની ક્રિયા તું કયાં
શીખ્યું ?”

મહાદરણ
૧ હું

એ ઉદાહરણમાં હાલાહલરૂપી જે એક પદાર્થ, તેનું
સમુદ્ર, મહાદેવનો કંઠ અને દુર્જનના ગુપ્તરૂપ જે અનેક
આધાર તેમને વિષે ક્રમવડે આધેત્વે કરીને વર્ણન કર-
વામાં આવ્યું, તેથી પહેલા પ્રકારનો પર્વાયાલકાર જાણવો.

દ્વિતીય પર્યાય.

અનેક આધિયરૂપ પદાર્થોનો ક્રમવડે એક આધાર
વર્ણવવામાં આવે ત્યાં ખીજ પ્રકારનો પર્વાયાલકાર જાણવો.

“ચચળતા જે ચરણમાં હતી, ત્યાં મન્દતા
આવી વસી”

ઉદાહરણ
૨ હું

એ ઉદાહરણમાં ચચળતા અને મન્દતારૂપ જે
અનેક આધિયરૂપ પદાર્થો તેમનો ક્રમવડે ચરણરૂપ
એક આધાર વર્ણવવામાં આવ્યો, તેથી ખીજ પ્રકારનો
પર્વાયાલકાર જાણવો.

૬૧ યથાસંખ્યાલંકાર.

જ્યાં ક્રમે કંચિત પદાર્થોનું, તેજ ક્રમે કરીને અન્વય-
કથન કરવામાં આવે ત્યાં યથાસંખ્યાલકાર.

ઉદાહરણ

“હે નરપતિ ! તું શત્રુ, મિત્ર અને વિપત્તિનું
ગંજન, રંજન અને લંજન કરુ”

ઉદાહરણ
૧ હું

એ ઉદાહરણમાં જે ક્રમે શત્રુ, મિત્ર અને વિપત્તિ-
એ ત્રણ પદાર્થો કહેલા છે, તે જ ક્રમમાં ગંજન, રંજન

અને ભંજન એ અન્વયનુ કથન કરવામાં આવ્યું, તેથી
એ યથાસમ્પાલકાર

ઉદાહરણ
૨૨

“રાંખ, ચક્ર, ગદા, કંઠ, કંઠણ, કરજ સાંભે”
। એ ઉદાહરણમાં શ્રીકૃષ્ણ રાધિકા પ્રત્યે કહેછે કે,
હું મારા હાથમાં રાંખ રાખુ છું તેનું કારણ એ કે તે
તારા કંઠ સરખો છે, ચક્ર રાખુ છું તેનું કારણ એ કે
તે તારા કરનાં કંઠણ સરખું છે, અને ગદા રાખુ છું
તેનું કારણ એ કે એ તારા હાથ જેવી છે એમાં
રાંખ, ચક્ર અને ગદા એ ત્રણ ઉપમાનો જે ક્રમે કથિત
કરેલાં છે તેજ ક્રમમાં તેમના ત્રણ ઉપમેય જે કંઠ,
કંઠણ અને કર તેમના અન્વયનુ કથન કરવામાં આવ્યું,
તેથી યથાસમ્પાલકાર.

પૃથ્વીછંદ.

ઉદાહરણ
૩૨

“ઘણો મદ તથા મહાવિકટ મોઢ પેદા કરે,
રમો કઠિનતા તથા કુટિલતા અતીસેં ધરે,
સુરા, વિષ, મણી અને વિધુનણી સગી ઝેનને,
ઘટે જ સમજા ગુણો નહિ સુકે કદી એમને.”
૨ ૧ ૩૦.

એમાં રમા એટલે લક્ષ્મી ઘણો મદ, મહાવિકટ
મોઢ, કઠિણતા અને કુટિલતા અતિશય ધરે છે તેનું
કારણ એ કે સુરા, વિષ, મણી અને વિધુ એટલે
અન્દ્ર તેમની તે સગી ઝેન છે એમાં મદ, મોઢ
કઠિણતા અને કુટિલતા એ જે ક્રમમાં કહેલા છે તે જ
ક્રમમાં સુરા, વિષ, મણી અને અન્દ્ર એ તેમના અન્વયનુ
કથન કરવામાં આવ્યું, તેથી યથાસમ્પાલકાર.

૬૨ પરિવૃત્ત્યલંકાર.

જ્યાં ન્યૂન અને અધિકના અથવા અધિક અને ન્યૂનના પરસ્પર વિનિમયનું કથન કરવામાં આવે ત્યાં પરિવૃત્ત્યલંકાર.

લક્ષણ-

“કટાક્ષપૂર્વકે એક બાણ છોડીને શત્રૂની લક્ષ્મીને હરી લીધી”

ઉદાહરણ
૧ છ

એ ઉદાહરણમાં એક બાણ જે ન્યૂન, તે ફેંકીને શત્રૂની લક્ષ્મી જે અધિક તે હરી લીધી એમ કથન કરવામાં આવ્યું, અર્થાત્ એક બાણ અને શત્રૂની લક્ષ્મી એ એ જે ન્યૂન અને અધિક તેમના પરસ્પર વિનિમય (અદલામદની) વર્ણવામાં આવ્યો, તેથી પરિવૃત્ત્યલંકાર.

“તે અતિવૃદ્ધ એવો ગૃધ્રરાજ જટાયુ તે સ્વર્ગે ગયો તેનો શોથ કરવાનું શું પ્રયોજન? કંઈ નહિ. અરે! તેણે પોતાનાં જર્જર એટલે અધિક છૂર્ણ થઈ ગયેલાં કલેવરનો વ્યથ કરીને- ઇંદુકિરણ સમાન ઉજ્જ્વળ યશ પ્રાપ્ત કરી લીધો.”

ઉદાહરણ
૨ છ

એ ઉદાહરણમાં અધિક છૂર્ણ એવું કલેવર જે ન્યૂન તેના અને ચક્રકિરણસમાન ઉજ્જ્વળ યશ જે અધિક તે બેના પરસ્પર વિનિમયનું કથન કરવામાં આવ્યું, તેથી પરિવૃત્ત્યલંકાર.

“મેં તો કાળજી આપીને મદનનંદર લીધો”
એમાં કાળજી જે અધિક તેના અને મદનનંદર જે ન્યૂન તેના પરસ્પર વિનિમયનું કથન કરવામાં આવ્યું તેથી પરિવૃત્તિ.

ઉદાહરણ
૩ છ

“જાઓ મારા બાઈ! પૈસા ખરચીને આ પીઝા ક્યાંથી લાવ્યા”

ઉદાહરણ
૪ છ

એમા પણ અધિક ન્યૂનની અદલામદલી થવાથી પરિવૃત્ત્યવંકાર બાણવે.

ન્યૂન અધિકના અને અધિક ન્યૂનના પરસ્પર વિનિમયનાં ઉદાહરણો ઉપર આપવામા આવ્યા છે તે સિવાય સમેસમના વિનિમયનું “કમલાક્ષીએ કટાક્ષ આપીને મારુ કાળજી હરી લીધું” એ એક ઉદાહરણ છે. એ પણ પરિવૃત્ત્યવંકારનું ઉદાહરણ છે, એમ એક પ્રસિદ્ધ સંસ્કૃત ગ્રંથમા કહ્યું છે, પણ કટાક્ષ અને કાળજી એ જેની સરખી જ કિંમત છે એમ એ ગ્રંથકારે શા ધોરણે ઠેરવ્યું હશે તે કઈ મને સમજ પડતી નથી મારા નિચાર પ્રમાણે તો કટાક્ષ કરતાં કાળજી અધિક કીમતી છે અને તેથી જ એ ઉદાહરણમાં પણ ધટે તેવું એનું લક્ષણ આપવામાં આવ્યું નથી

૬૩ પરિસંખ્યાલંકાર.

લશ્ક. કોઈ પદાર્થનો એક સ્થળમાં નિષેધ કરી તેનું અન્ય સ્થળમા સ્થાપન કરવામાં આવે તા પરિસંખ્યાલંકાર

ઉદાહરણ ૧ છે “દીપકમા સ્નેહનો કાય થયો, પરંતુ મૃગનયનીનાં હૃદયમાં નથી થયો”

એ ઉદાહરણમા સ્નેહરૂપી વસ્તુનો દીપકમાં નિષેધ કર્યો અને હૃદયમાં તેનું સ્થાપન કર્યું તેથી પરિસંખ્યાલંકાર.

ઉદાહરણ ૨ છે “શમરાજના રાજમા હું ખનું મૂળ એવું શૂળ કોઈને નથી, માત્ર ચિત્રમા કાઢેલા શિવના કરમા શૂળ જોવામા આવે છે, કુટિલતા માત્ર કેશમાંજ જોવામા આવે છે, હંડ એક શ્રીપાત્તને જ હાથ

છે; સંચારી (લાવ) માં જ શુંકા જોવામાં આવે છે અને કલક માત્ર શશિમાં જોવામાં આવે છે.”

એ ઉદાહરણમાં શૂળ આદિ પદાર્થોના ઉદ્ભવ સ્થળમાં નિષેધ કરી સિત્તા કરઆદિમાં સ્થાપન કર્યું, તેથી એ પરિસખ્યાલકાર.

વસંતતિલકા છંદ.

“ખાલી ઘરો ફક્ત ચોપડમાં રહે છે,
આદર્શમાં જ ઉલટી પકડો દિસે છે;
છે વર્ણસઠર ચિત્ર પટો વિષે જ,
આ આપના નગરમાં લાય પાપને જ.” ૧

ઉદાહરણ
૩ છંદ.

૨. ૨ ગો.

એ કોષ્ટએક રાજામત્યે કોઈ કવિની ઉક્તિ છે. એમાં ખાલી ઘર આદિ પદાર્થોના નિષેધ કરી ચોપડ આદિમાં સ્થાપન કર્યું તેથી એ પરિસખ્યાલકાર બાધુવો.

૫૪ વિકલ્પાલંકાર.

તુલ્ય બળવાળા પદાર્થોના જ્યાં વિરોધ વર્ણવવામાં આવે ત્યાં વિકલ્પાલંકાર.

“હું રાજાઓ! ઉતાવળા તમારા મસ્તક અથવા ઘડાહરણ ધનુષ નમાવો.”

એ ઉદાહરણમાં જો મસ્તક નમે તો સન્ધિ થાય અને જો ધનુષ નમે તો વિગ્રહ થાય, એમ મસ્તક અને ધનુષ એક એક સ્વતંત્ર ક્રિયાના કર્તા હોવાથી તુલ્ય બળવાળા એ પદાર્થો યથા હવે તેઓ બન્ને નમવારૂપ એક ક્રિયામાં સામેલ થઈ શકતા નથી એ વિરોધ છે, તેથી એ વિકલ્પાલંકાર.

“વેદ કરેલું ધન દેજને જયવા માદ્રણને આપો” એમા
આતુરનો અભાવ દોવાથી એ અત્યાર ન જાણવો

૫૫ સમુચ્ચયાલંકાર

૯૧૫૫ એક જ સમયમાં યનાર અનેક ક્રિયાઓનું જે કથન
તે સમુચ્ચયાલંકાર.

૯૧૬૧૫ “તારા શત્રુઓ નાસે છે, પાછુ ફરી જીવે છે
ને ત્રાસ પામે છે”

એ ઉદાહરણમાં નાસવું, પાછુ ફરી જીવું અને ત્રાસ
પામવું એ એક જ સમયમાં યનારી અનેક ક્રિયાઓનું
કથન કર્યું, તેથી એ સમુચ્ચયાલંકાર જાણવો

દ્વિતીયસમુચ્ચય.

૧૧૧૫૫. જ્યાં અનેક એકજ ક્રિયાનાં સાધનરૂપે વર્ણવવામાં
આવે ત્યાં પણ સમુચ્ચયાલંકાર

૯૧૬૧૫ “કુળ, રૂપ, વય, વિદ્યા અને ધન એ મનુ
ષ્યને મહ ઉપજાવે છે”

એ ઉદાહરણમાં મહોત્પત્તિરૂપ એક જ ક્રિયાને અર્થે
કુળ, રૂપ આદિમાંનું ગમે તે એક પણ જસ છતાં
અનેકનું સાથે લાગું વર્ણન કરવામાં આવ્યું, તેથી
સમુચ્ચયાલંકાર

૫૬ કારકદીપકાલંકાર.

૯૧૬૫૫ થયાક્રમે એકમાં અનેક ક્રિયાનું જે કથન તે
કારકદીપકાલંકાર

૯૧૬૧૫ “સુતેલા છે, નાહાય છે, લોજન કરે છે, પસાર
કરે છે, વાળ સૂકાવે છે, એકાતમા બેઠેલા છે,

ચોપટ એલે છે, માટે આ અવસરે વાત થઈ શકે તેમ નથી, પછી આવજે. અમણાં જા એ રીતે બાલીને ઉન્મત્ત દ્વારપાળોએ ગૃહસ્થોને દ્વારે અટકાવેલા એવા જે અમે, તેમની ઉપર હે લક્ષ્મી ! કમળસમાન નેત્ર પ્રાંતવડે હવે તો જો.”

જો ઉદાહરણમાં સૂતા છે, નાહાય છે, જમ્યે છે ઈલાદિક અનેક ક્રિયાઓનું યથાક્રમે એક જ પુરુષને વિશે કથન કરવામાં આનું તેથી એ કારકદીપકાલંકાર.

જેમ દીપક એક સ્થળમાં રહ્યો અનેક સ્થળે પ્રકાશ કરે છે તેમ એ અલંકારમાં કારક એટલે કર્તાના અનેક ક્રિયાસાથે અન્વય થવાથી એ અલંકારનું કારક-દીપક એવું નામ રાખવામાં આનું છે. પહેલો સમુચ્ચય અને કારકદીપક એ બેમાં બેઠે એટલો કે પહેલામાં ક્રિયાના ક્રમનો અભાવ અને બીજામાં ક્રિયાના ક્રમનું કથન કરવામાં આવે છે. એ ઉપરથી એ અલંકારો પ્રતિદ્વંદ્વી એટલે એક બીજાથી ઉચ્ચ છે એમ જાણવું.

૬૭ સમાધિઅલંકાર.

અન્ન કારણના યોગવડે અભિપ્રેત કાર્યનાં સાધનની સુગમતાનું જે કથન તે સમાધિઅલંકાર. લક્ષણ

“એના માનને મટાડવાને પણે પડવા તત્પર થએલો એવો જે હું તેના ઉપકારને અર્થે મારા ભાગ્યબળે જ આ મેઘગર્જના થઈ.” ઉદાહરણ

• એ ઉદાહરણમાં ગર્જનારૂપ અન્ન કારણના યોગથી માન મટાડવારૂપ કાર્યની સુગમતા થઈ. તેથી એ સમાધિઅલંકાર.

ખીજ સમુચ્ચયમાં અને એ સમાધીઅવધારમાં પ્રતિદક્ષીપણુ એજ કે પહેલામાં એક જ કારણ ક્રિયા સાધનને અર્થે સખગ છતાં અનેક કારણોનું સાધેજ વર્ણન કરવામાં આવ્યું અને ખીજમાં કાર્યસિદ્ધિને અર્થે એકજ કારણનો અગ્રીકાર કર્યો છતાં અણુચિત્તમાં આવી પડેલા અન્ય કારણવડે કાર્ય સાધનની મુગમતા થઈ એને કાન્યાદર્શમાં સમાદિતાનકાર કહ્યો છે

૬૮ પ્રત્યર્નિકાલંકાર.

લક્ષ્ય. જ્યાં પ્રતિપક્ષીનો અપકાર કરવાને અસમર્થ હોવાથી તેના પક્ષવાળાપર વેર લેવામાં આવે ત્યાં પ્રત્યર્નિકાલંકાર

ઉદાહરણ 'અમૃત હુતણને સમયે મસ્તક છેદન થયાથી વૈર રાખનાર કુશળ આવો જે રાહુ, તે વિષ્ણુ સાથે વૈર લેવાને અસમર્થ હોવાથી તે (વિષ્ણુ) નો સુંદર મુખ સરખા અન્દ્રને અઘાપિ સતાવે છે"

અર્થમાં પ્રતિપક્ષી જે વિષ્ણુ તેની સથે વૈર લેવાને રાહુ અસમર્થ હોવાથી તે વિષ્ણુમુખની સુંદરતા સાથે જેનું સાદૃશ્ય તેવડે તેનો સમન્ધી એવો જે અન્દ્ર તેને વિષ્ણુના પક્ષવાળો મણી તેનાપર વૈર લેવામાં આવ્યાથી એ પ્રત્યર્નિકાલંકાર

૬૯ કાવ્યાર્થાપત્તિ.

લક્ષ્ય જ્યાં કેમુત્યન્ય વે* કરીને અર્થની સિદ્ધિ વર્ણવવામાં આવે ત્યાં કાવ્યાર્થાપત્તિ અલંકાર

* અમુક થાય છે તો અમુક થાય તેમાં શી નવાઈ એવી બેલવાની રીત —

“આત્મબોધે અનિવાને પણ બાધ કયો તો ઉદાહરણ ૧૩
અન્યની તે કથા જ શી ?”

એ ઉદાહરણમાં કેમુત્યન્યાયે કરીને ખીજા પ્રપંચા-
દિકને બાધ કરવારૂપ અર્થની સિદ્ધિ વર્ણવી, તેથી
કાવ્યાર્થાપતિ અવકાર

“જે પરોધરો પોતાનાં જ હૃદયને લેદીને બહાર ઉદાહરણ ૨
નિકળ્યાં તો તેમને ખીજાના હૃદયને લેદવામાં ૨
કરણા ક્યાંથી હોય ?”

એ ઉદાહરણમાં કેમુત્યન્યાયે કરીને ખીજાના હૃદય
લેદવારૂપ અર્થની સિદ્ધિ વર્ણવી, તેથી કાવ્યાર્થાપતિ.

“એણે મોટા બૃહદચિત્ત જેવાને વાદમાં હુલ્લેસ ઉદાહરણ ૩
તો તું તે કેણુ માન ?” ૩

એમાં પણ ઉપર પ્રમાણે જ લક્ષણ ઘટાવડુ

“નિર્મળ પ્રવાહની નિરંતર શીતલતાએ કરીને ઉદાહરણ ૪
ગમે-તેવા તામસીને શાંતિ વળે તો એ મૂળ- ૪
થી જ શાંત છે (તેને વળે તેમાં શી નવાઈ) !”

ન. હ. ના.

એ પણ કાવ્યાર્થાપતિનું ઉદાહરણ છે.

૬૦ કાવ્યલિંગ.

ત્યાં સમર્થનીપ અર્થનું સમર્થન કરવામાં આવે લક્ષણ
ત્યાં કાવ્યલિંગ.

“હિ મૂર્ખ મદના મેં તને જીત્યો છે, કારણ કે ઉદાહરણ ૧
મારાચિત્તમાં ત્રિલોચન વસે છે.” ૧

એ ઉદાહરણમાં મદનને જીતવારૂપ જે અર્થ વર્ણવ્યો
તે દુષ્કર છે, કારણ કે જેને શિવ અદ્વાદિક પણ

જીતી ચમ્પા નહિ તેને એ કહે છે કે “મેં તને જીત્યો”
માટે એના સમર્થનની અપેક્ષા છે તે “મારા ચિત્તમાં
નિલોચન છે” એ રીતે પોતાના મનમાં શિવનું સાન્નિધ્ય
દર્શાવી સમર્થન કાઢું, તેથી એ કાવ્યલિંગ.

હિંદાદરજી
૨ છં.

“હું ગોદાવરી દેવી ! કલિંગ નામનો કવિ
અનેક દેશના પર્યટનમાં પોતાની સાથે રહે-
નારી એવી સરસ્વતીને છોડી તારે તીરે મોક્ષ
પામ્યો; માટે એ સરસ્વતીને સમુદ્રમાં સૂતેલા
વિષ્ણુના નાભિકમળપર બેઠેલા બ્રહ્માને મેળાવ.”

એ હિંદાદરજીમાં ગોદાવરીએ સરસ્વતીની બ્રહ્મા
સાથે બેઠ કરાવવી એ અસંભવિત છે તેથી એ સમર્થ-
નીય છે. તેનું ‘સમુદ્રમાં સૂતેલા’ ઇત્યાદિક પદ્ધતે સમ
ર્થન કાઢું, તેથી એ કાવ્યલિંગ.

૭૧ અર્થોત્તરન્યાસાલંકાર.

લક્ષણ.

કાર્ષપણ એક વસ્તુના વર્ણનનો આરંભ કરી તેનાં
પ્રતિપાદનને અર્થે સમર્થ એવી અન્ય વસ્તુનું વર્ણન કર-
વામાં આવે ત્યાં અર્થોત્તરન્યાસ.

હિંદાદરજી
૧ છં

“ગુણવાળી વસ્તુના સંસર્ગથી તુચ્છને પણ
ગૌરવ પ્રાપ્ત થાય છે. જુઓ કે પુષ્પમાળાના
સંબંધથી સૂત્ર માથે ચઢી બેસે છે.”

એ હિંદાદરજીમાં ગુણવાળાના સમર્થી તુચ્છને મહત્તા
પ્રાપ્ત થાય છે. એ એક વસ્તુનું વર્ણન કરી, તેના પ્રતિ-
પાદનને અર્થે પુષ્પમાળાના સંબંધથી સૂત્ર માથે ચઢી
બેસે છે એ અન્ય વસ્તુનું વર્ણન કરવામાં આવ્યું, તેથી
અર્થોત્તરન્યાસ.

“હનુમાન દરિયો તરી ગયા, મહાત્માને શું કહિયું છે ?” ઉદાહરણ ૨ નું

એમાં હનુમાન દરિયો તરી ગયા, એ એક વસ્તુનું વર્ણન કરી તેના સમર્થનને અર્થે મહાત્માને શું કહિયું છે એ અન્ય વસ્તુનું વર્ણન કરવામાં આવ્યું, તેથી અર્થાતરન્યાસાલંકાર.

એ અલંકારનું ઉપલક્ષ્ય લક્ષણ સુગમ જાણી એક અતિ-પ્રસિદ્ધ સંસ્કૃત ગ્રંથમાંથી શોધી મોક્યું છે. બીજા એક ગ્રંથમાં “જ્યાં સામાન્ય અર્થ પ્રસ્તુત વર્ણનીય હોય અને તેના પ્રતિપાદનને અર્થે અપ્રસ્તુત એવા વિશેષ અર્થનું કથન કરવામાં આવે અથવા વિશેષ અર્થ પ્રસ્તુત હોય તેના પ્રતિપાદનને અર્થે સામાન્ય એવા અપ્રસ્તુત અર્થનું કથન કરવામાં આવે ત્યાં અર્થાતર-ન્યાસ જાણવો એવું લક્ષણ છે. તે પણ ઉપના જન્મે ઉદાહરણમાં ધટાવી શકાય તેમ છે

૬૨ વિકસ્વરાલંકાર.

વિશેષાર્થના સમર્થનને અર્થે સામાન્યાર્થનું કથન કરી તે (સામાન્યાર્થ) નું ખાણુ વિશેષાર્થથી સમર્થન કરવામાં આવે ત્યાં વિકસ્વર. લક્ષણ

“અનંત રતનની ઉત્પત્તિનાં સ્થાનક એવા હિમાચલની શોભાનો હિમ લોપ કરી શકતું નથી. રકારણુકે શુષુના સમૂહમાં એક દોષ રૂપી જાય છે. જેમ અંદ્રમાના કિરણોની વચમાં લાંછન.” ઉદાહરણ ૧ થી

એ ઉદાહરણના પહેલા વાક્યમાં વિશેષાર્થ છે, તેનું સમર્થન સામાન્યાર્થવાળા બીજા વાક્યથી કર્યું અને કરી

અલંકારઅન્દકા.

તેના સમર્થનને અર્થે વિરોધાર્થવાળું ત્રીજું વાક્ય કહ્યું,
તેથી એ વિકસ્વરાલંકાર.

ઉદાહરણ

૨ જી.

૧૧ “અરેકાગડા! કર્ણકર્કશ્ય એવા તારા શબ્દને
ગંધ કરી તું મકરંદયુક્ત આમ્રવૃક્ષપર ખેડ,
એટલે અમે તને કોયલ માનીશું. ૧(કારણ કે)
કેટલીક વસ્તુઓ સ્થાનમહાત્મ્યે કરીને પ્રશંસનીય
ગણાય છે. ૨(જેમકે) નેપાલેશ્વરનાં કપાળે
લગાડેલાં પંકને કરતુરી કોણ નથી માનતું?”

એ ઉદાહરણના પહેલા વાક્યમાંના વિરોધાર્થનું ખીજ
વાક્યમાંના સામાન્યાર્થવડે સમર્થન કર્યું, તેના પછી
સમર્થનની અપેક્ષા જણાવાથી તે સામાન્યાર્થનું ત્રીજા
વાક્યમાંના વિરોધાર્થવડે સમર્થન કર્યું, તેથી એ વિકસ્વર.

એ અલંકારનું બાપાજીપણમાં “હરિ મિતિ ધાર્યો તત-
પુરપ માર સહત જ્યોં શોષ ” એ ઉદાહરણ છે. એમાં “શ્રી
કૃષ્ણે ગોવર્ધન ધર્યો” એ વિરોધાર્થ છે. તેનું “સત્પુરુષ
બાર સહે છે,” એ સામાન્યાર્થવડે સમર્થન કર્યું અને
એ સામાન્યાર્થનું “જેમ શોષ” એ વિરોધાર્થવડે સમર્થન
કર્યું. એમાંના ખીજ વાક્યના સામાન્યાર્થ વિરે કહેવાનું
એટલું જ કે સત્પુરુષો બાર સહન કરે છે જ એ અતિપ્ર-
સિદ્ધ છે, તેથી તેના સમર્થનની અપેક્ષા નથી. માટે એ
ઉદાહરણ યોગ્ય નથી, એવું એક સરૂત મંથમાં જણા-
વવામાં આવ્યું છે.

૬૩ પ્રૌઢોક્તિઅલંકાર.

ઉદાહરણ

જ્યાં એક વસ્તુ ખીજ વસ્તુના ઉત્કર્ષને હેતુ ન છતાં
તેનું દેવત્વે કરીને વર્ણન કરવામાં આવે, ત્યાં પ્રૌઢો-
ક્તિઅલંકાર.

“વાળ, કાલિદીને તીરે ઉગેલા તમાલ વૃક્ષના ઉદાહરણ. સમૂહ સમાન સ્થામ છે.”

એમાં કાલિદીનું તીર તમાલવૃક્ષની સ્થામતાનો હેતુ ન છતાં તેના હેતુરૂપે વર્ણન કર્યું, તેથી ઔદોક્ષિક અલંકાર.

૬૪ સંભાવનાલંકાર.

જ્યાં કોઈએક અર્થની સિદ્ધિને અર્થે “જો આમ લક્ષણ. હોય તો” એવા પ્રકારનો તર્ક કરવામાં આવે ત્યાં સંભાવનાલંકાર.

“જો શેષ વક્તા હોય તો તમારા ગુણ વર્ણવી શકાય.” ઉદાહરણ ૧ હ.

એ ઉદાહરણમાં ધ્વિરના ગુણ વર્ણવવારૂપ અર્થની સિદ્ધિને માટે “જો શેષ વક્તા હોય તો” એવા પ્રકારનો તર્ક કરવામાં આવ્યો, તેથી સંભાવનાલંકાર.

“જો હું જ્ઞાતાનું પદ પામું તો તમામ કસ્તુરીમૃગનાં અંગમાંથી તેનો ગંધ ગુણ લઈ, ઉદાહરણ ૨ જ. ખલ પુરુષની છલમાં સ્થાપન કરું.”

એમાં ખલપુરુષની છલમાં કસ્તુરી સમાન ગંધ ગુણ આવવા રૂપ અર્થની સિદ્ધિને માટે “જો હું જ્ઞાતાનું પદ પામું તો” એવા પ્રકારનો તર્ક કરવામાં આવ્યો, તેથી સંભાવનાલંકાર.

“જો” એ સમ્બંધના પ્રયોગસિદ્ધિ કલ્પના હોય ત્યાં અતિશયોક્તિ અલંકારનો એક ભેદ છે, એમ વિષય અલંકારને કાવ્યપ્રકાશકાર ગણે છે.

૬૬. મિથ્યાધ્યવસિત્વલંકાર.

૯૩૫. જ્યાં કોઈએક અર્થનું મિથ્યાત્વ સિદ્ધ કરવા માટે મિથ્યા એવા અન્ય અર્થની કલ્પના કરવામાં આવે, ત્યાં મિથ્યાધ્યવસિત્વલંકાર.

ઉદાહરણ ૧ હું. “વેશ્યાને વશ કરવી એ આકાશકુસુમની માળા ધારણ કરવા જેવું છે.”

એ ઉદાહરણમાં વેશ્યાને વશ કરવારૂપ અર્થનું મિથ્યાપણું સિદ્ધ કરવાને આકાશકુસુમની માળા ધારણ કરવારૂપ મિથ્યા એવા અન્ય અર્થની કલ્પના કરવામાં આવી, તેથી એ મિથ્યાધ્યવસિત્વલંકાર.

ઉદાહરણ ૨ હું. “પ્રયત્ને રેતી પીલતાં તેમાંથી તેલ પણ નિકળે, તરસ્યાની તરસ મૃગજળ પીવાથી પણ મટે, વનમાં ફરતા સસલાનાં શિંગડાં પણ મળે, પરંતુ મૂર્ખનું મન વશ કરી શકાય નહિ.”

એ ઉદાહરણમાં મૂર્ખનું મન વશ કરવારૂપ અર્થનું મિથ્યાપણું સિદ્ધ કરવા માટે રેતીનું તેન કાઢવું, મૃગજળથી તરસ મટવી અને સસલાના શિંગડા મેળવવા રૂપ મિથ્યા એવા અન્ય અર્થની કલ્પના કરવામાં આવી, તેથી મિથ્યાધ્યવસિત્વ.

ઉદાહરણ ૩ હું. “આ પુરુષની અપકીર્તિ આધળે જોઈ બેઠે-રાએ સાબળી અને મુગાએ ઉંચે સ્વરે ગાઈ હુરો.”

એમાં અપકીર્તિના અભાવરૂપ અર્થની સિદ્ધિને માટે આધળે જોવું, બેઠેરે સાબળી અને મુગે ગાવું એરૂપ મિથ્યા અર્થની કલ્પના કરવામાં આવી, તેથી એ મિથ્યાધ્યવસિત્વલંકાર.

૬૬ લલિતાલંકાર.

ન્યાં પ્રસ્તુત વર્ણનીય પદાર્થનું વર્ણન ન કરતાં તેના લક્ષણ-
પ્રતિબિંબનું વર્ણન કરવામાં આવે ત્યાં લલિતાલંકાર.

“તે શિખામણુ માની નહિ, તેમ કાંઈ વિચાર ઉદાહરણ
પણુ ન કર્યો તું વીખના ખી વાવી અમૃતફળ ૧ હું,
ખાવાની ઇચ્છા રાખે છે.”

એ ઉદાહરણમાં કાંઈ જોડે વિરોધ કરી સુખની
ઇચ્છા રાખવી, એ જે પ્રસ્તુત વર્ણનીય અર્થ તેનું
વર્ણન ન કરતાં વિખનાં ખી વાવી અમૃતફળ ખાવાની
ઇચ્છા રાખવી, એ જે તેનું પ્રતિબિંબ તેનું વર્ણન
કરવામાં આવ્યું, તેથી લલિતાલંકાર.

“વસંતના વિયોગે જે દશા વનની થાય છે ઉદાહરણ
તેવી દશામાં તમે તમારા વિયોગે કયા દેશને ૨ હું
આણ્યો, તે કૃપા કરીને કહો.”

એ ઉદાહરણમાં તમે કયા દેશથી આવ્યા એ પ્રશ્ન-
રૂપ અર્થ પ્રસ્તુત વર્ણનીય છે તેનું વર્ણન ન કરતાં
તેનું પ્રતિબિંબ જે “વસંતના વિયોગે વનની દશા થાય
છે તેવી દશામાં તમે કયા દેશને આણ્યો” તેનું વર્ણન
કરવામાં આવ્યું, તેથી લલિતાલંકાર.

૩ “એ તો પાણી ઉતરી ગયા પછી પૂલ બાંધે છે.” ઉદાહરણ
૪ “અરોએમ પેટ ચોળીને શૂળ શાને ઉપજાવે છે.” ૩-૪-૫.
૫ “આગ લાગ્યા પછી કૂપ ખણાવે

અગ્નિ કેમ હોલાશે?”

એમાં કાંઈએક વિષ્ણુ મટી ગયા પછી તેના ઉપાય
કરવા બેસતું એ જે પ્રસ્તુત વર્ણનીય પદાર્થ તેને બદલે
તેનું પ્રતિબિંબ જે પાણી ઉતરી ગયા પછી પૂલ બાંધવા

અવંકારચન્દ્રિકા.

એરૂપ તે વર્ણવવામા આવ્યુ તેમ જ બધી જોઇને
દુ ખ ઉપજવાનું કારણ ઉભુ દરુ એ જે પ્રસ્તુતાર્ય
તેનું પ્રતિબિંબ જે પેટ ચોળી શણ, ઉપજવવારૂપ તેનું,
અને ઠાઈ સકટ આવી પથ્થા પછી તેને પહેાંચી ન
વળાય એવી રીતે અસમય યત્ન કરવો એ પ્રસ્તુત
વર્ણનીય અર્થને બદલે, આગ લાગ્યા પછી કૂપ ખણાવવો,
ઈત્યાદિરૂપ જે તેનું પ્રતિબિંબ તે વર્ણવામા આવ્યુ,
તેથી એ ત્રણે ઉદાહરણોમા સવિતાનકાર

૬૭ પ્રહર્ષણાલંકાર.

સક્ષણ જ્યા યત્નવિના ઇચ્છિત અર્થની સિદ્ધિનું વર્ણન કરવામા
આવે ત્યાં પ્રહર્ષણાનકાર.

ઉદાહરણ "જવા તપોવનમા ભૂપતિ,
આતુર હુ તો મનમા અતિ,
તેમા તેહું નૃપને આવિય,
ભહુ તે ભૂપતિનેરે બાવિય "

એ ઉદાહરણમા કુબ્ધતરાજ ચક્રન્તસાના દર્શનને
અર્થે તપોવનમા જવાને આતુર હોતો, તેમા તેને
આશ્રમવાસી સધિઓ બણીથી ત્યા પધારવાનું તેહું
આ યુ તેથી તે વાંછિત અર્થની વિના યત્ને સિદ્ધિ પઈ,
તેનું વર્ણન કરવામા આવ્યુ તેથી પ્રહર્ષણ

દ્વિતીય પ્રહર્ષણ.

ત્યાં ઇચ્છિત કરતાં અધિક ફળની પ્રાપ્તિ વર્ણવી
હોય ત્યાં બીજો પ્રહર્ષણ

ઉદાહરણ "એક ફળની ઇચ્છા પરી શિવજીને પૂજતાં
પુરત ચાર ફળ મળ્યા"

અર્ચકારચન્દ્રિકા

‘ એ ઉદાહરણમાં ફળ ઇચ્છેલું એક અને મળ્યા
આર એટલે વાંછિતાર્થથી અધિકની પ્રાપ્તિનું વર્ણન કર-
વામાં આવ્યાથી ત્રીજો પ્રદર્શણ.

તૃતીય પ્રદર્શણ.

ભાઈ દાહરણમાં ઉપાયની સિદ્ધિ માટે કરેલાં લક્ષણ
મનવડે સાક્ષાત્ ફળનો જ લાભ વર્ણવ્યો હોય ત્યા
ત્રીજો પ્રદર્શણ

“વશીકરણ મંત્ર પૂછતામાં પ્રીતમ આવી ઉદાહરણ-
આધીન થયો.”

એ ઉદાહરણમાં વશીકરણનો મત્ર એ પ્રીતમને
આધીન કરવાનો ઉપાય તેની સિદ્ધિ માટે કરેલો જે મન
તેજે કરીને સાક્ષાત્ પ્રીતમ પ્રાપ્તિરૂપ ફળનો લાભ
વર્ણવ્યો, તેથી ત્રીજો પ્રદર્શણ

૬૮ વિપાદાલંકાર.

જે વસ્તુની ઇચ્છા હોય તેથી વિરુદ્ધ અર્થની લક્ષણ
પ્રાપ્તિનું જે કથન તે વિપાદાલંકાર.

“રાત્રી વહી જશે, સુન્દર પ્રભાત થશે, સૂર્ય ઉદય પામશે અને કમળની શોભા ખુલી રહેશે
એવો કમળમાં કેદ પડેલો શ્રમર વિચાર કરે છે
એટલામાં અહો ! એ મોટા ખેદની વાત કે
હાથીએ કમળને ઉખેડી જ નાંખ્યું.”

એ ઉદાહરણમાં ભગવને કમળમધનથી મુક્ત થવાની
ઇચ્છા હતી તેથી વિરુદ્ધ તેને સ્વરૂપદાનિરૂપ અર્થની
પ્રાપ્તિનું કથન કરવામાં આવ્યું તેથી વિપાદાલંકાર.

“વહુને નહાના હાથવાળી લાંછીને ચાચકોને ઉદાહરણ
દાણા આપવાનું કામ સસરાએ તેને સોંપ્યું. ત્યાં ૨ જ

વહુ રૂપલાવણ્યેયુક્ત હોવાથી આખા ગામના ભીખારી માગવા ઉલટ્યા.”

એ ઉદાહરણમાં સ્ત્ર સસરાના મનમાં અન્ન થોડું ખરે એ ધમ્મજા હતી, તેથી વિરુદ્ધ આખાં ગામના ભીખારી ઉતવાથી વિશેષ અન્નની ખપતીરૂપ વિરુદ્ધ અર્થની પ્રાપ્તિનું કથન કરવામાં આવ્યું તેથી વિષાદ.

૬૯ ઉદ્ધાસાલંકાર.

અર્થ. જ્યાં એક વસ્તુના ગુણ અથવા દોષથી બીજી વસ્તુને ગુણ અથવા દોષની પ્રાપ્તિ વર્ણવામાં આવે ત્યાં ઉદ્ધાસાલંકાર.

ઉદાહરણ ૧ જ “આ પતિવ્રતા સ્નાન કરી મને પાવન કરશે? એવી ગગા ધમ્મજા કરે છે.”

એ ઉદાહરણમાં પતિવ્રતાના પતિવ્રતરૂપ ગુણવડે ગગાને પાવનવરૂપ ગુણની પ્રાપ્તિ વર્ણવી, તેથી ઉદ્ધાસાલંકાર.

ઉદાહરણ ૨ જ “તું યુદ્ધે ચઢે છે ત્યારે સ્તનનું કાઠિન્ય ચરણમાં ધમ્મજનારી તારા શત્રુની સીઓ વિધાતાની નિન્દા કરે છે.”

એમાં શત્રુની સીઓએ નાસી જવામાં વિઘ્નકર્તા હોવાથી માને ના ચરણની કામળતારૂપ દોષવડે અદ્વદેવમાં ચરણમાં કાઠિન્ય ન ઉપજવતાં સ્તનમાં વ્યર્થ કાઠિન્ય ઉપજવવારૂપ દોષ વર્ણવ્યો તેથી ઉદ્ધાસાલંકાર.

ઉદાહરણ ૩ જ “દાનાર્થી એવા ભમરાઓને હાથિયે મદાધ બુદ્ધિયે ઠાનની આપટથી દૂર કર્યા, તો તેથી તેનાંજ ગંડસ્થળની એ હાની થઈ; કારણ કે શ્રમરો તો પાછા પ્રપુલ્લિત પદ્મવનમાં ફરે છે”

એ ઉદાહરણમાં હાથીનાં ગંડસ્થળને શોભા આપવી એ બમરનો ગુણ છે તેથી તેમને દૂર કરવા એ હાથીનો દોષ એવી એકના ગુણવડે બીજાને દોષની પ્રાપ્તિ વર્ણવી તેથી ઉદાસાલંકાર.

“હુ ભુપાળ ! વધ ન થયો એજ એક તારા સેવકોનો મોટો લાલ છે.”

ઉદાહરણ
૪ થું.

એ ઉદાહરણમાં રાગના કૌર્વરૂપ દોષવડે તેના સ્તવકોનો વધ થપાવિના છુટકો થયો, એજ એક ગુણની પ્રાપ્તિ વર્ણવી તેથી ઉદાસાલંકાર.

૭૦ અવજ્ઞાલંકાર.

જ્યાં એકના ગુણ કિંવા દોષવડે બીજાને ગુણ કિંવા દોષની અપ્રાપ્તિ વર્ણવી હોય ત્યાં અવજ્ઞાલંકાર.

લક્ષણ

“મારી કવિતા અમૃતરૂપ બનીને સમજાનોના મનમાં મોઢ ઉપજાવે છે તો તેને અરસિક પુરુષોએ કરેલા અતિ અનાદરવડે શી હાની છે? જેમ અતિ સુંદર એવી પણ સુંદરી તરુણોના અંતઃકરણનું હરણ કરે છે તેમ કુમારોના મનને હરતી નથી.”

ઉદાહરણ
૧ થું.

એ ઉદાહરણમાં કવિતા અને રમણીના ગુણવડે અરસિક અને કુમારોના અંતઃકરણમાં આનંદરૂપ ગુણપ્રાપ્તિનો અભાવ વર્ણવ્યો તેથી અવજ્ઞાલંકાર.

“જો તમે જોલપર બેસી કરો છો, તો તેથી દિગ્ગજોની લઘુતા શી? તેમ સર્પવડે કંકણાદિ આભૂષણ કરે છે તો તેથી સુંવર્ણને હાનિ નથી. અને જો ચંદ્રમાને મુગટ કરે છે તો તેથી ત્રણ

ઉદાહરણ
૨ થું.

લોકનો દીપક અને કમળનો બધુ એવા સૂર્યનો
શો અપજ્જશ છે? તમે જગતના ઈશ છે. એટલે
તમને શું કહેવું?"

એ ઉદાહરણમાં મહાદેવે અગીકાર ન કર્યા એ
દોષવડે દિગ્ગજાલિકને સમુદાદિક દોષનો અભાવ વર્ણવ્યો
તેથી અવસા.

૭૧ અનુજ્ઞાલંકાર.

સક્ષમ દોષમાં ગુણ જોવાથી દોષની જે દૃષ્ટા કરવી તે
અનુસા.

ઉદાહરણ
૧ છે "વિપત્તિ આપ વિશ્વનાથ મૂળને કૃપા કરો;
રમરું સદાચ નામ જોધિ તાહરું ફરો ફરી."

એમાં વિપત્તિરૂપ દોષમાં સર્વના ઈશ્વરમણ્યરૂપ
ગુણ જોવાથી તે (વિપત્તિરૂપ) દોષની ઈચ્છા કરવામાં
આવી તેથી અનુજ્ઞાલંકાર.

ઉદાહરણ
૨ છે "હિ હનુમાન! તમે જે માણ ઉપર ઉપકાર
કર્યો તેનો બહલો માતથી વળી ન શક્યો;
કાશ્વ કે પ્રત્યુપકાર કરવાને ઇચ્છો. મનુષ્ય
સામાને વિપત્તિની ઈચ્છા કરે છે."

એ ઉદાહરણમાં જાઓ વળી ન શક્યો એ દોષ,
તેમાં તમને વિપત્તિ ન પડે એ ગુણ જોઈ (તે જાણી
ન ન જવારૂપ) દોષની ઈચ્છા કરી તેથી અનુજ્ઞા.

૭૨ હેદ્યાલંકાર.

૧૨૫ ત્યાં દોષમાં ગુણની અને ગુણમાં દોષની કલ્પન.
કરનામાં આવે ત્યાં હેદ્યાલંકાર.

“હુ શુક ! સ્વચ્છંદચારી સઘળાં પક્ષીઓમાં તારેજ જે પાંજરામાં કેદ થવું પડ્યું તે તારી મધુર વાણીનું ફળ છે.”

એ ઉદાહરણમાં ખીજાં પક્ષીઓમાં ન બોલવારૂપ જે દોષ તેમાં સ્વચ્છંદે ફરવાના કારણપણાંથી ગુણની કલ્પના કરવામાં આવી, તેમ જ મધુરવાણીરૂપ ગુણ, બંધનનું કારણ હોવાથી, તેમાં દોષની કલ્પના કરવામાં આવી તેથી દ્વિશાંકાર.

૭૩ મુદ્રાલંકાર.

પ્રકૃતાર્થ વાચક પદોપડે સ્મ્ય અર્થનું સૂચન કરવામાં આવે ત્યાં મુદ્રાલંકાર. લક્ષણ.

“ન્યાયમાર્ગે ચાલનારને તિર્યક્જાતિ પણ સહાયક થાય છે; પરંતુ અવળે માર્ગે ચાલનારને સગો ભાઈ પણ છાડે છે.” ઉદાહરણ ૧ હું.

એ અનર્થસાધવ નાટકમાં સૂત્રધારે પાત્ર પ્રવેશ માટે પ્રકૃત ભાષણ કયું તેવડે સૂચ્યાર્થ જે ન્યાયમાર્ગે ચાલનાર અર્થાત્ રામ તેને વાનરાદિક પણ મદદગાર થયા અને અન્યાયમાર્ગે ચાલનાર જે રાવણ, તેને ખીનીપણ જે તેના સગો ભાઈ તેણે પણ તળ્યો તેનું સૂચન કરવામાં આવ્યું તેથી મુદ્રાલંકાર.

“તું ભોજ ભોગ ગણુતાં તુછ ભૂપ ભાસે, વેશ્યા વસંતતિલકા કદિ કીતિ ગાયો.” ઉદાહરણ ૨ હું.

એ ઉદાહરણમાં કોઈક કુછદી રાજાના વર્ણનરૂપ પ્રકૃતાર્થવાચક પદોપડે વસંતતિલકા, છંદના સાપરૂપ સ્મ્ય અર્થનું સૂચન કરવામાં આવ્યું તેથી મુદ્રાલંકાર.

૭૪ રત્નાવલીઅલંકાર.

અર્થનું સ્થાન કરનારાં પદોનું ક્રમપૂર્વક રચાવન તે રત્નાવલી અલંકાર.

લાવણી

૯૧૯૨ખ. "ગા નિરાકાર તક મળે ફરી નહિ આવી,
સંસાર સમજ દુઃખરૂપ જ્ઞાન ઉર લાવી;
તું અલખ નિરંજન બજ ઘટપટનો વામી,
અખ માગ સરસ મુક્તિદે તને તેા ખામી;
હે અજર અમર કિરવાર એક અવિનાશી,
હું પોષક જગનો સિદ્ધિ જેની છે દામી;
છળ તજબજ નહિ, તો જમની જુનિયાં ખાવી,
સંસાર સમજ દુઃખરૂપ ૧
'મદ્દા' રોગલાગી છે ખાણુ જલજે બાઈ,
ફાટતું તું ફેટે ફેટે સાર નહિ કાંઈ,
નવ નરૂ મળુ તું કથનની ફરી કમાઈ,
જાણું છે છેડી સારવ બાંદીનું બાંદી,
નવ બચઈતર પનપતિ મટે નહિ બાવી,

સંસાર સમજ દુઃખરૂપ ૨

એ ઉપદેશખાં છવને દિવસે મન ખર્ચના
સ્થાન કરનારાં પદોનું મળના ક્રમરે ૧૯૨૧ મનું
તેથી રચાવી.

અતંતકાર્યન્દ્રિકા.

“હુ બાલો! આ નાસિકાનું મોતી તારા અમ- ૭૬૧૬૧૫.
રની ક્રાંતિવડે પદ્મરાગમણિ સમાન બાસે છે.”

એ હિદાયતશુભાં મોતીએ ઉન્નવગતારૂપ પોતાના
શુભુનો ત્યાગ કરી રક્તતારૂપ અધરશુભુનું મહણ કર્યું
તેથી તદ્દશુભાવંકાર.

૭૬ પૂર્વરૂપાલંકાર.

ન્યાં કાઈ વસ્તુ પોતાનો ત્યાગ કરેલો શુભ પાછો ૭૬૧૬૧૫.
મહણ કરે એ પ્રકારનું વર્ણન તે પૂર્વરૂપાલંકાર.

“મહાદેવના કંઠનાં કિરણોએ કરીને બ્યાપ્ત એવો ૭૬૧૬૧૫
પણુ શેષ તારા યશવડે સ્વેત થયો છે.”

એમાં શેષ પોતાનો ઉન્નવગતારૂપ શુભ મહાદેવના
કંઠનાં કિરણોના બ્યાપ્ત થવાથી ત્યાગ કરેલો તેનું “તારા
યશવડે સ્વેત થયો છે” એ વર્ણનવડે મહણ કર્યું
તેથી પૂર્વરૂપાલંકાર.

૭૭ અતદ્દગુણાલંકાર.

સાથે રહેલા પદાર્થના શુભના અનંગીકારનું જે ૭૬૧૬૧૫.
વર્ણન તે અતદ્દગુણાલંકાર.

“અનુરાગયુક્ત એવા મારા અંતઃકરણમાં રહેવા ૭૬૧૬૧૫
છતાં હું અનુરાગવાળો થતો નથી.”

એમાં સાથે રહેલો પદાર્થ જે અંતઃકરણ તેના
શુભ જે અનુરાગયુક્તત્વ તેના અનંગીકારનું વર્ણન
• કરવામાં આવ્યું તેમ રસેપયકી, અનુરાગ પદવડે હું
રાતા ઇનો થતો નથી એવા અર્થનું સૂચન કરવામાં
આવ્યું તેથી અતદ્દગુણાલંકાર.

અલંકારચન્દ્રિકા.

અને અટક્યાબાપણું એ જે કાઈ પ્રુણ, સી, સાંદ,
શ્વાન અને મરકટ એમને વિશે રહેલા મૂળ ગુણો
તેમનો અદ્દી વિદ્યા, પુત્ર જણવો, ચોમાસું મહાવસું,
હડકવા હાલવો અને મદિરાપાન ધ્યાદિકના યોગે ઉત્કર્ષ
વર્ણવામાં આવે તેથી અનુચ્છાવંકાર.

“મૂળ મીયાં ને ભાંગ પીધી.”

એ પણ અનુચ્છાવંકાર જણવો.

ઉદાહરણ
૨ જી.

૭૧ મિલિતાલંકાર.

જ્યાં સાદસ્યવડે બે દેખવામાં ન આવે ત્યાં લક્ષણ
મિલિતાલંકાર.

“સહુજ રાતા તારા ચરણમાં લાખનો ફગ ઉદાહરણ-
જણાયો નહિ.”

એ ઉદાહરણમાં રતાસરખી સાદસ્યવડે લાખનો
રસ અને ચરણ એ બેનો બે દેખવામાં ન આવ્યો
તેથી મિલિતાલંકાર.

૮૦ સામાન્યાલંકાર.

જ્યાં સાદસ્યવડે સમાન એવી વસ્તુનો વ્યાવર્તક લક્ષણ
ધર્મ ભામે નહિ ત્યાં સામાન્યાલંકાર.

“રત્નસ્તંભમાં આદે બાણ પડેની પ્રતિબિંબની ઉદાહરણ-
માળા ભેદ શવણુ તે અમુકજ એમ અગદ
પરખી શક્યો નહિ.”

એ ઉદાહરણમાં સાદસ્ય કરીને સમાન શવણુ અને
તેનું પ્રતિબિંબ તેમનો બે દર્શાવનાર ધર્મ ભાસ્યો નહિ
તેથી સામાન્યાલંકાર.

૮૧ ઉન્મિલિતાલંકાર.

લક્ષણ
ઉદાહરણ

મિલિતનેવિષે બેઠું જે સ્તુરણ તે ઉન્મિલિતા-નકાર
“સુગંધથી શરીરપર કેસરનો લેપ કરેલો છે
તે સમભાવ છે”

એમાં સુગંધ-પડે સાદરથ છતાં બેઠું સ્તુરણ થયું
તેથી ઉન્મિલિત. એ અ-નકાર મિલિતથી ઉતરે છે.

૮૨ ચિત્રાલંકાર.

લક્ષણ
ઉદાહરણ

પ્રશ્નનું જે વચન તેજ ઉત્તરનું હોય ત્યાં ચિત્રા-નકાર
હોય છે.

અવણ સુણ્યો સાચો કયો, માત તાતનો ભક્ત ?
માર સુમનશરનો કરી, કરે કોણ વશ જકત ?
૨૧૦ ૨૧૦

એ ઉદાહરણમાં “માત તાતનો સાચો ભક્ત કયો
અવણ સુણ્યો એટલે કાને સાબત્યો ?” પ્રશ્ન એ વાક્ય
છે તેમાંથી ‘અવણ’ એ ઉત્તર નીકળે છે તેથી ચિત્રા
લંકાર. તેમજ “જગતને વશ કોણ કરે છે પુષ્પમા
ણનો માર એટલે મારો કરીને ?” એપ્રશ્ન વાક્યમાં
થીજ “માર એટલે કામદેવ” એવો ઉત્તર નીકળે છે
તેથી એવણ ચિત્રાલંકાર.

૨ અનેક પ્રશ્નોનો એક ઉત્તર હોય ત્યાં બીજો
ચિત્રા-નકાર

ઉદાહરણ

ઉદાહરણ

કોણ ધંભા, મસ્તક ધરે ? કો કપદિશિરતાજ ?
દધિતપનિવાહન કવણ ? હો ઉત્તર દ્વિજરાજ ?

૨૧૦ ૨૧૦

અલંકારચન્દ્રિકા.

એ ઉદાહરણમાં પૃથ્વીને મસ્તકપર કાણુ ધારણુ કરે છે? મહાદેવના માથાનો મુગટ કાણુ? અને રમા-પતિનું વાહન કયું? એ ત્રણ પ્રશ્નનો એક ઉત્તર “દ્વિજ-રાજ” એ આપવામાં આવ્યો તેથી બીજા ત્રિત્રા-લંકાર જાણવો.

“દ્વિજરાજ” એ શબ્દ શેષ, ચંદ્ર અને ગરુડ એ ત્રણનો વાચક છે.

૮૩ સૂક્ષ્માલંકાર.

ત્યાં પરાશય સમજનાર કાંઈકની અભિપ્રાયપૂર્વક સૂક્ષ્મ-ચેષ્ટા વર્ણવવામાં આવે ત્યાં સૂક્ષ્માલંકાર.

“મેં સામે જોયું એટલામાં તેણીએ કેશવડે ઉદાહરણ. પોતાના મસ્તકમણિને ઢાંક્યો.”

એ ઉદાહરણમાં કામી પુરુષે નાવકાની સામે જોયું તેથી તેના સંકેતકાળ સંબંધી પ્રશ્નનો અભિપ્રાય જાણી સૂર્ય અસ્ત પામ્યા પછી સંકેતસમય છે એ અભિપ્રાય પૂર્વક મસ્તકમણિ ઢાંકવારૂપ ચેષ્ટા વર્ણવવામાં આવી તેથી સૂક્ષ્માલંકાર.

૮૪ પિહિતાલંકાર.

પરાયું વર્તાન જાણનાર કાંઈકની અભિપ્રાયપૂર્વક ચેષ્ટા વર્ણન કરવામાં આવે ત્યાં પિહિતાલંકાર.

“પ્રાતઃકાલે પ્રીતમ જેવા ઘેર પધાર્યાં તેવુંજ ઉદાહરણ દાંડાએ બિછાનું બિછાવ્યું.”

એ ઉદાહરણમાં પ્રીતમ પરસમાગમ કરી પધાર્યાં છે એ વર્તાન જાણી, તે સેડરને ઘેર જાગરણ થયાથી

અલંકારચન્દ્રિકા

“તમે થાક્યા છો માટે આ નિઠાનું તૈયાર છે’ એ અભિપ્રાયપૂર્વક નિઠાનું તૈયાર કરવાનું એટલે વર્ણવવામાં આવી તેથી પિહિતા-નકાર

સુદમાં-નકારમાં આનંદસિદ્ધિ વ્યાપાર સમગ્ર અભિપ્રાયપૂર્વક એટલે વર્ણવવામાં આવે છે અને પિહિતમાં અર્થ કની વર્તણૂક સમગ્ર કરેલી એટલે વર્ણવવામાં આવે છે

૮૬ વ્યાજોક્તિઅલંકાર

અન્ય હેતુના કથનથી આશરણ ને ગોપન ક હુ તે વ્યાજોક્તિ

ઉદાહરણ “સ્વપ્રમુતા ચોકાતુર થઈ કહે છે,
મીઠમતલો તપ્યો ભાસુછ,
રે’ સખી તાપ તેને મુજ તનમાં,
મગટથો ય લેશે પ્રાણુ”

એ ઉદાહરણમાં મીઠમતલુના સૂર્યનો તાપ શું માંડ પ્રાણુ મેગે એ હેતુના કથનવડે કુલ્પતના વિગ્ધનનિન તાપવડે સતાપયુક્ત એવા આશરણું સુખનના એ સખી પામે ગોપન કરું તેથી વ્યાજોક્તિ

ઉદાહરણ અને વ્યાજોક્તિ એ બેમાં અતર એટલું કે પહેલામાં વચનને અન્યથા શ્રીને ગોપન કરવાના આવે છે અને બીજામાં ભુદો હેતુ વર્ણન કરી આશરણું ગોપન કરવામાં આવે છે

૮૬ મૂલોક્તિઅલંકાર

અન્યનો ઉદ્દેશ શ્રીને અન્યને કહેતું તે મૂલોક્તિ

“અદયા ભણદા! પરાયા ખેતરમાંથી ભાગી
લા, દારણુ કે ખેતરનો રખવાળ આવે છે”

અલંકારચન્દ્રિકા

એ ઉદાહરણમા પરદીપા નાયકાએ ઉપપત્તિને ઉદ્દેશે કરીને બગદને કહ્યું તેથી ગૂઢોક્તિ.

૮૭ ચુક્તિઅલંકાર.

જ્યાં પોતાનો મર્મ છુપાવવાને ક્રિયાવડે બીજાનું લક્ષણ વચન કરવામાં આવે ત્યાં ચુક્તિઅનકાર.

“તને ચિતરતી નાયકાએ બીજાને જોઇને તે ઉદાહરણ. ચિત્રના હાથમા કુસુમચાપ આપ્યું.”

એ ઉદાહરણમા કુસુમચાપ આપવારૂપ ક્રિયાવડે પોતાના અનુસાગરૂપ મર્મના ગોપનને માટે પરવચનાર્થ થતી કથો તેથી ચુક્તિ અનકાર.

બ્યાજોક્તિ અને ચુક્તિ એ બેમાં એટલોજ ભેદ છે કે પહેલામાં આકાર એટલે બાહ્યસ્વરૂપનું ગોપન અને ચુક્તિમાં તે વગરના મર્મે તેનું ગોપન કરવામાં આવે છે, અથવા બ્યાજોક્તિમા ઉક્તિવડે ગોપન અને ચુક્તિમા ક્રિયાવડે ગોપન એટલો ભેદ છે.

૮૮ લોકોક્તિઅલંકાર.

જ્યાં લોકપ્રવાદનું અનુકરણ કરવામાં આવે ત્યાં લક્ષણ. લોકોક્તિ.

મગન-“એતો મારાથી ન બને

ઉદાહરણ.

મગન-ત્યાગે તો બાપુ ઘેર જઈને ગોઠડું ચોટીને સૂઈ જાયો.”

એમાં “ગોઠડું ચોટીને સૂઈ જાયો” એ વચને- વડે લોકો કહે છે તેનું મગને અનુકરણ કર્યું તેથી લોકોક્તિ અનકાર.

८९ छेकोक्तिअलंकार.

સદાશુ ધન્ય અર્થની સૂચક એવી જે લોકાક્રિત તે છતાંક્રિત
 વદાહરણ 'હે મિત્ર ! સર્પના પગને સર્પજ નાહો છે'

એ ઉદાહરણમાં કોઈક કોઈક સબધી વાત પૂછેલી
ત્યારે જોને પૂછેની તેણે પાસે બેઠેલા કોઈ બીજા
મનુષ્યને બતાવી એજ તેની વાતને જાણે છે એવી
અન્ય અર્થની સૂચક એવી “સર્પજ સર્પના પગને
જાણે છે” એ લોકોક્તિ કહી તેથી એ છેકાંકિત અનકાર

९० यप्रोक्तिअलंकार.

६५७ न्यां श्रेयं हिंसां कानुवते अभिप्रेतं अर्थधी निम
अेषा अर्थनी कल्पना ज्ञेयार्था आवे त्या पठेहि
अ० १५३

ઉદાહરણ ૧ થી ૪ માં આગળથી ક્રમાંક એ કર્યો કુટિલ ઠાકે છે? ઉ (એતો હું) માધવ (કૃષ્ણ)

अ हेतु वसंत ?

૬ નહિ, ચક્રી (ચક્રધારી વિન્ધ)

અ. શું કુશાર ?

ବି ନନ୍ଦି ଧରଣୀଧର (ବିଧ୍ୱା)

પ્ર શુ બે અભિપ્રાયો કુર્ચી (ચેપ) ?

७ नहि, हुतो। अयंकर सपनुं भर्दन करना।

ପ୍ର (ଶାଶିନ)

પ્ર. ઠેણ ત્યારે ખગપતિ ? (મરુડ)

ਭ. ਸਿੰਘ ਖਰੀ

મ. સુ કપોદ્ર ? (હનુમાન)

એ પ્રકારે સધાવિવાહે જેનાં વચન પ્રતિહત થયલાં છે તે પદ્મનાભ તમારું રક્ષણ કરે.”

એ ઉદાહરણમાં શ્લેષવડે કૃષ્ણના અભિપ્રેત અર્થથી ભિન્ન એવા અર્થની સધાના પ્રશ્ન વચનમાં કલ્પના જોવામાં આવે છે તેથી વક્રોક્તિઅલંકાર.

“માડી બહાલી બહેલી, બહેલી ખારણાં ઉધાડ તો કહે,

ઉદાહરણ
૨ પું.

માડી બહાલી તમારી વૈકુંઠમાં ખિરાજે છે;
અભિમાન, તો કહે આવે સમે અલિ અહીં
ક્યાંથી

અલિ તો, કમળમાંહિ કેદ પડયો આજે છે;
મેધાને કહે હું ટાટે કમાડ બિલાડવાને
મેધા અહીં નથી તે તો ગગનમાં ગાજે છે;
ટક ટક છોડ તો કહે કહો ઘડીયાળને જે
ટક ટક છોડે મને કહેતાં કાંઈ લાજે છે?

એમાં પણ શ્લેષવડે કંથનો જે અભિપ્રેત અર્થ તેથી કામનીનાં વચનવડે ભિન્ન અર્થની કલ્પના જોવામાં આવે છે તેથી વક્રોક્તિ.

પુનઃકર-“તેમાં વળી જેની ચઢતી જોઈ શકાતી ન હોય એવા પિત્રાઈનું પાયમાલ થવું અને આપણું ઉચે ચઢવું એ તો સુખનું શિખર છે.”

ઉદાહરણ
૩ પું.

“વિદૂષક-હાહા ઉચે ચઢવું એ સુખનું શિખર ખરું !!”

ન. દ. ના.

• એ વક્રોક્તિ અલંકારનું ઉદાહરણ છે.

“વાતે વળગાડી સખાઓથી વિખુટો પાડી ગોપાળને વૃષભાનકિયોરીએ પકડયો; કેસરથી

ઉદાહરણ
૪ પું.

તેના તનનું મજન કર્યું અને બલાકારે આખમાં
અજન કર્યું કવિ કહે છે કે “એ કૌતુક તે શું
વર્ણુક? પહાલા એવા ગોપાળને ગોરી બનાવી
એટલું કહી છોડી દીધો કે, ‘વળી અહીયા હોળી
ખેલવા આવજો.’”

એ ઉદાહરણમાં કાકુતિપદે (સ્વર-ધ્વનિના વિકાર
વડે) “વળી અહીયા હોળી ખેલવા આવજો” એટલે
સમજી ને ચાણા હો તો ન આવશો (તેમાંજ તમને
દીક પડશે) એવા બિન અર્થની કમ્પના દોવાથી એ
પદ્ય વક્રોક્તિ અવ્યયર

જેમ અપન્હુતિના એક પ્રકાર છેકાપન્હુતિમાં પોતાનું
બોલેલું પોતેજ ફેરવી નાખે છે, તે પ્રમાણે આ વક્રો
ક્તિમાં સામાનું બોલેલું ફેરવી નાખવામાં આવે છે
પ્રસન્નશબ્દ નાટકમાં, ગીતગોવિંદ અષ્ટપદીના રચનાર
જયદેવ કવિ કહે છે કે “જે કવિની વક્રોક્તિને નિંદે
તે ખરો મન્દમતિ બધુવો જેમ નીરસ એટલે રાક
પુરન સુવર્તિના વક્ર કટ કાકુરને નિંદે તેવો એને સમ
જવો” ર્જ્યાદી.

૧૧ સ્વભાવોક્તિઅલંકાર.

જે ભાતિ આદિમાં જવો સ્વભાવ દોષ તેવોજ
વર્ણન કરી બતાવવો તે સ્વભાવોક્તિ અલંકાર

“અંચળ નેત્રવડે ઉભા કાન કરીને હુરણા
બુએ છે”

એમાં દર્શાવે સ્વભાવ વર્ણુઓ તેથી સ્વભાવો
ક્તિઅલંકાર

૧૨ ભાવિકાલંકાર.

ભૂત અથવા ભવિષ્યમાં થયેલો અથવા થનારો અર્થ લક્ષણ.
'સાક્ષાત્ વર્તમાનમાં જનતો હોય તેમ વર્ણન' કરવું તે
ભાવિકાલંકાર.

“દેવતા અને દૈત્યો અઘાપિ યુદ્ધ કરે છે એમ ઉદાહરણ.
હું આ સ્થળમાં જેણું છું.”

આમાં સ્થાનકનું લયંકરણ દર્શાવવાને માટે ભૂત-
કાળમાં થયેલું દેવદૈત્યનું યુદ્ધ તે જાણે વર્તમાનકાળમાં
જનતું હોય તેમ વર્ણવ્યું તેથી ભાવિકાલંકાર.

૧૩ ઉદાત્તાલંકાર.

સમૃદ્ધિનું ચરિત્ર અથવા કાર્ત્તવ્ય સ્થાવર ચરિત્ર તે લક્ષણ.
અંગરૂપે વર્ણવામાં આવે ત્યાં ઉદાત્તાલંકાર.

“રતનના સ્તમ્ભમાં પડેલાં સેંકડો પ્રતિબિંબવડે ઉદાહરણ.
વીંટાયેલો લંકાપતિ, હનુમાને મહામહેનતે ખરા-
ખર જોળાયેલો.”

એ ઉદાહરણમાં રતનના સ્તમ્ભોવડે રાવણની સમૃ-
દ્ધિનું વર્ણન કરવામાં આવ્યું તેથી ઉદાત્તાલંકાર.

“અર્જુન અને મહાદેવનું તે યુદ્ધ જેના શિખ- ઉદાહરણ
રપર થયું એવો.”

એ ઉદાહરણમાં મહાદેવ સાથે યુદ્ધ કરવારૂપ અર્જુ-
નનું સ્થાવર ચરિત્ર હીમાચળના અંગરૂપ વર્ણવવામાં
આવ્યું તેથી ઉદાત્તાલંકાર.

૧૪. અત્યુક્તિઅલંકાર.

શીર્ષ, ઔદાર્ય આદિકનું અદ્ભૂત એવું મિથ્યા વર્ણન લક્ષણ.
તે અત્યુક્તિ.

ઉદાહરણ ૧ છે. “હે રાજા ! તારા દાનથી ચાચકો કંઈપણ થયા છે.”

એમાં રાજાનાં આદર્શનું અદ્ભૂત એવું મિથ્યા વર્ણન કરવામાં આવ્યું તેથી એ અત્યુક્તિ.

ઉદાહરણ ૨ છે. “હે રાજા ! તારા પ્રતાપરૂપ અગ્નિથી સાત સમુદ્ર શોષાઈ ગયા, તે પાછા તારા શત્રુની સીઓએ રૂઢન કર્યું તેમનાં આંસુનો જે પ્રવાહુ આશ્યો તેથી ભરાઈ ગયા.”

એમાં કોઈક રાજાના આદર્શનું અદ્ભૂત એવું મિથ્યા વર્ણન કરવામાં આવ્યું તેથી એ અત્યુક્તિ અલંકાર.

એજ પ્રમાણે કોઈની સંપત્તિનું અતિવર્ણન વર્ણન કરવામાં આવે તો ત્યાં અત્યુક્તિ અલંકાર ન જાણનાં ઉદાહરણ અલંકાર જાણવો.

૯૬. નિરુક્તિઅલંકાર.

જ્યાં યોગવડે નામના અન્ય અર્થની કલ્પના કરવામાં આવે ત્યાં નિરુક્તિ અલંકાર.

ઉદાહરણ ૧ છે. “કોઈનાપર કોઈ રીતનો મોહ રાખતા નથી, વનવન પ્રત્યે વિહાર કરે છે તેથી હું સખા ! એનું નામ ‘મોહન’ વિધિએ રાખ્યું છે તે યોગ્ય છે.”

એ ઉદાહરણમાં મોહન એટલે શ્રીકૃષ્ણ તેને બદલે કોઈનાપર મોહ ન રાખવો અને વનવનપ્રત્યે વિહાર કરનારનું એવી જે કલ્પી તેને અનુસરવો “મોહ ન” એટલે જેને મોહ નુડી એવો તે, એ પ્રમાણે યોગવડે અન્ય અર્થની કલ્પના કરવામાં આવી તેથી નિરુક્તિ અલંકાર.

“આવાં તારાં ચરિત્ર છે તેથી તું ખરેખરો દોષાકર છે એમ હું જાણું છું.”

ઉદાહરણ
૨ જી.

એ વિરહિણીની ઉક્તિ છે. તે ચન્દ્રને કહે છે કે આવાં જન સંતાપકારક (ચન્દ્રના દર્શનથી વિજેગી સ્ત્રીપુરુષને તાપની સાંતિ ચવાને બદલે વૃદ્ધિ થાય છે એવું અધિમા પ્રસિદ્ધ છે) તારાં ચરિત્ર છે તેથી દોષાકર એટલે દોષની ખાણ એવા અર્થયુક્ત તારું નામ છે તે ખરેખરું છે. હવે દોષા એટલે રાત્રી અને કર એટલે કરનારા અર્થાત્ રાત્રીનો કરનાર તેને બદલે યોગવડે એ શબ્દનો દોષની ખાણ એવા જે અન્ય અર્થ તેની કલ્પના કરવામાં આવી તેથી એ નિરુક્તિ અલંકાર.

૧૬. હેત્વાલંકાર.

કારણનું કાર્યની સાથેજ વર્ણન કરવામાં આવ્યું હોય ત્યાં હેત્વલંકાર જાણવો.

સમજ

“હું માનિની ! તારા માનનો ભંગ કરવા માટે આ ચંદ્રમા આકાશમાં ઉદય પામે છે.”

ઉદાહરણ
૧ જી.

એ ઉદાહરણમાં ચન્દ્રના ઉદયરૂપ જે કારણ તે માનભંગરૂપ જે કાર્ય તેની સાથેજ વર્ણન કરવામાં આવ્યું તેથી હેત્વલંકાર જાણવો.

જ્યાં કારણને કાર્યરૂપ કથન કરવામાં આવે ત્યાં પણ હેત્વલંકાર જાણવો.

“કોઈ કરોડનો સંગ્રહ કરો, કોઈ લાખનો કે કોઈ હજારોનો કરો, પરંતુ સદાવિપત્તિનું વિદારણ કરનાર એવો ચક્રવર્તિ મારી સંપત્તિ છે.”

ઉદાહરણ
૨ જી.

બિં સં

એ ઉદાહરમાં યદુપતિ જે કારણ તેમજ સંપત્તિ જે કાર્ય તે બે એકરૂપ વર્ણવામાં આવ્યા તેથી હેતુ-નકાર

૧૭. પ્રતિપેધાલંકાર.

સક્ષણ જ્યાં પ્રસિદ્ધ નિરોધનું અનુવાદન કરવામાં આવે ત્યાં પ્રતિપેધાલંકાર

“એ તો યુદ્ધ છે, એ પેલી સભામાં બડબડ કીધી હતી તે નથી”

એ ઉદાહરણમાં અર્જુન કર્ણપ્રત્યે કહે છે કે, દ્રૌપદીવંશહરણ સમયે તે જે કૌરવસભામાં બડબડ કીધી હતી તે આ ન સમજાય, આ તો યુદ્ધપ્રસંગ છે હવે વાસ્તવિક વિચારે યુદ્ધ જે સભામાં કરેલી બડબડ ન હોતી, તેનજ એ બડબડ નથી એમ નિરોધનો નિરોધ કરવામાં આવ્યો તેથી એ પ્રતિપેધાલંકાર થયો. કાષ્ઠને ચક્રા ચરી કે “જે જે નથી તે તે નથીજ” એ તો બાબત છાકરું પણ જાણે છે, ત્યારે એમાં તે એવો શો અમત્કાર આવી ગયો કે એવા પ્રકારના નિરોધના અનુવાદને અસહ્ય એવું નામ આપવું પડ્યું ? એ ચક્રાનું સમાધાન એ કે એ પ્રકારે પ્રસિદ્ધ એવા નિરોધનું અનુકીર્તન કરવામાં એવા ગર્ભિત અર્થનું સૂચન કરવામાં આવ્યું છે કે, અર્જુન ઉપદાસપૂર્વક કર્ણને કહે છે કે, તારુ આતુર્ય તો સભામાં બડબડ કરવી હોય તેમાં રહ્યું છે, તે આ નથી, આ તો યુદ્ધ છે, એટલે એમાં તારુ બડબડ કરવા સંબંધી આતુર્ય ખપ આવે તેમ ખારીશ નહીં.

જાણી, એ તો વેદ બંધુવાના છે, એ તાડુ ખાવાના નિરક્તિ અસહ્ય.

એ ઉદાહરણમાં 'વેદ ભણવા' એ જે વાસ્તવિક લાડુ ખાવાના નથી તેને જ એ લાડુ ખાવાના ન હોય એમ નિષેધનુંજ અતુકીર્તન કરવામાં આવ્યું તેથી પ્રતિષેધાલંકાર. એમાં એવા ગર્હિતાર્થનું સૂચન કરવામાં આવ્યું છે કે લાડુ ખાવા એ જેનું સહેલું કામ છે તેનું આ ન ધારીશઃ એ તો વેદ ભણવાના છે, અર્થાત એ કઠિણ કામ છે.

“અરે વિપાસકતા પામરપ્રાણી ! અહિયાં તો તું મોજમજામાં દિવસ ગુજારે છે ને ઈશ્વરસ્મરણ કરતો નથી, પણ ત્યાં તો યમરાજાનું રાજ્ય છે ત્યાં કાંઈ પોપાંખાઈનું રાજ્ય નથી.”

ઉદાહરણ
૭ લું.

એ ઉદાહરણમાં યમરાજાનું રાજ્ય તે વાસ્તવિક રીતેજ પોપાંખાઈનું રાજ્ય નથી તેનેજ પોપાંખાઈનું રાજ્ય નથી એમ કહીને નિષેધનો નિષેધ કરવામાં આવ્યો તેથી એ પણ પ્રતિષેધાલંકાર થયો. એમાં એવા ગર્હિતાર્થનું સૂચન કરવામાં આવ્યું કે જેમ પોપાંખાઈના રાજ્યમાં ગાડેગાડાં અંધેર ચાલ્યું જાય ને કાંઈ ગમે એટલો અન્ધાપ મારે ચાલે તો પણ તેને કાંઈ પૂછે નહીં, તેજુ યમરાજાના રાજ્યમાં પણ ચાલતું હશે એમ એ અપેરાધી પ્રાણી ! તું ધારીશ નહિ; ત્યાં તો રજે-રજનો હિસાબ લેશે એ તાત્પર્ય.

લપામૂપણમાં એ અવકારનું જે ઉદાહરણ આપવામાં આવેલું છે તે આ પ્રમાણે:—“મોહનકર મુરલી નહીં હૈં, વસુ યદી બલાર્દ” અર્થ—મોહન (શ્રીકૃષ્ણ) ના કરમાં એ મુરલી નથી, કાંઈકે મોટી જવા છે, હવે વાસ્તવિક વિચાર કરતાં એમાં પ્રકૃત જે મુરલી તેનો નિષેધ કરી અપ્રકૃત જે બક્ષા તેનો તેને રચણે આરોપ કરવામાં આવ્યો તેથી એ અપન્દુત્પત્તિકારનું ઉદાહરણ

છે. જેમ “આકાશમાં એ ચન્દ્ર નથી, એ તો વ્યોમ-
ગભાનું કમળ છે,” એમાં પ્રકૃત જે ચન્દ્ર તેનો પ્રતિ-
ષેધ કરી અપ્રકૃત કમળનું સ્થાપન કરવામાં આવ્યું,
તેજ પ્રમાણે વિપક્ષ ઉદાહરણ હોવાથી તેને પ્રતિષેધ
લક્ષરમાં ગણવું યોગ્ય નથી જે પ્રકૃત વસ્તુ હોય છે
તેનો પ્રતિષેધાવકારમાં નિષેધ કરવામાં આવતો નથી.
“જેમ આ યુદ્ધ છે, સભામાં બડબડ કરી તે એ
નથી,” એમાં પ્રકૃત જે યુદ્ધ તેનો નિષેધ કરવામાં
નથી આવ્યો, પરંતુ અપ્રકૃત જે બડબડ તેનો નિષેધ
કરવામાં આવ્યો છે હવે ઉપલા પદોમાં ઉદાહરણમાં
તો પ્રકૃત જે સુરસી તેનો નિષેધ કરવામાં આવ્યો
અને અપ્રકૃત જે બલા વેનું તે સ્થળે સ્થાપન કર-
વામાં આવ્યું, તેથી એને પ્રતિષેધાવકારને બદલે અપ-
નુત્તમકારનું ઉદાહરણ ગણવું યોગ્ય છે.

ઉપના ભાષાભૂષણના ધ્વજભાષાના ઉદાહરણનો
અર્થ મેં સ્વચ્છુદિએ કરી તે ઉપર આટલો પૂર્વપક્ષ
દર્શાવ્યો છે એમ નથી, પરંતુ ભૂષણકૌમુદી નામની
ભાષાભૂષણની ધ્વજભાષાની દીકામાં, તેમજ કવિ હીરા
ચંદની ભાષાભૂષણની હીરાવતી નામની દીકામાં જે
અર્થ આપેલો છે તે ઉપરથી એટલો પૂર્વપક્ષ કરવો
પડ્યો છે. મારી સમજ પ્રમાણે “મૌદનદર મુરલી,
નહી હું વડુ વહી વલ્લહ” શ્રીકૃષ્ણના દર્શનમાં એ મુરસી
છે, એ કાર્ષ્વિ ઘોટી બલા નથી” એ પ્રમાણે અર્થ
કરવામાં આવે તો પ્રતિષેધાવકાર થાય.

૧૮. વિષ્ણવલંકાર.

જ્યાં સિદ્ધાન્ત વિધાન કરવામાં આવે ત્યાં વિષ્ણ
સ્કાર.

“મણિ પગે અથડાય અને કાચ મસ્તકે ધારણ કરવામાં આવે પરંતુ ક્યવિક્ય વેળાએ તો કાચ તે કાચ ને મણિ સે મણિ.”

ઉદાહરણ
૧ છં

એ ઉદાહરણમાં કાચ અને મણિ એ સિદ્ધજ્ઞ છતાં તેમનું વિધાન કરવામાં આવ્યું તેથી વિધ્યવંકાર.

“શ્રી રામચંદ્ર કહે છે—અરે! મારાજમણા હાથ! તું પ્રાણીના ઓકરાને જીવાડવાને અર્થે આ શૂદ્રજાતીય તપસી ઉપર ખડ્ગ નાખ, કેમકે પૂર્ણ ગર્ભથી દુઃખી એવી સીતાને વનમાં કહાડી મૂકવાવાળા રામનું તું અંગ છે; એ કારણથી તારામાં કરુણા ક્યાંથી હોય.”

ઉદાહરણ
૨ છં

એ ઉદાહરણમાં રામનો પોતાનો હાથ તે તેનું અંગ એ સિદ્ધજ્ઞ છે, તે હાથને તું રામનું અંગ છે એમ કહી વિધાન કરવામાં આવ્યું તેથી વિધ્યવંકાર.

પંદર અલંકારો.

૧. રસવત્અલંકાર.

શૃંગારાદિ નવ રસમાંનો ગમે તે જ્યાં પ્રીતિના અગરૂપે વર્ણવવામાં આવે ત્યાં રસવત્ અલંકાર

સફળ

“યોગીંદ્ર અને મહાત્મા એવા અગસ્ત્ય તે સર્વ મુનિમંડળમાં ઉત્કૃષ્ટ છે કે જેણે એક ચાંગ-ગ્રામાં દિવ્ય એવા મન્દ્ર અને કુરુછને જોયા.”

ઉદાહરણ
૧ છં

એ ઉદાહરણમાં સમુદ્રને પી જતી વખતે જગ-વાનના અવતારરૂપ મન્દ્ર અને કુરુછ તેના એક હથે-

લીમાં કરેલા દર્શનવડે ઉપજેના અદ્ભુતરસ તે મુનિ-
વિવેકરતિરૂપ સ્થાયીભાવની પુષ્ટીને અર્થે તેના અગ-
રૂપે વર્ણનવામાં આવે તેથી રસવત્ અનકાર

ઉદાહરણ
૨ જી

“કટિમેખલાનો ખેંચનાર, પુષ્ટ પયોધરનું
મર્દન કરનાર, નાભિ, સાયળ અને જઘાનો સ્પર્શ
કરનાર એવો આ તે જ કર છે”

એ ઉદાહરણમાં કપાલના હાથવાળા ભૂરિશ્વરને
જોઈ, પૂર્વાનુભૂત શૃંગારરસાવરચાનું સ્મરણ થાયી, ‘કર
જારસનો એ શૃંગારરસ અગ થયો તેથી રસવત્ અનકાર.

૨ પ્રેચાલંકાર.

લક્ષ્ય

ભાવમાત્રમાનો ગમે તે બીજાનું અગ થાય
ત્યાં પ્રેચાનકાર

ઉદાહરણ
૧ જી

“કાશીમાં ગંગાના તીરપર નિવાસ કરતો,
કૌપિન ધારણ કરતો અને હાથ ભેડી મસ્તકપર
રાખતો એવો હું હે ગૌરીનાથ ! હે ત્રિપુરહર ! હે
શક્તો ! હે ત્રિનયન ! પ્રસન્ન થાઓ એમ ઉચ્ચે સ્વરે
બોલતો નિમિષની પેઠે હિવસો ક્યારે કાઢીશ !”

એ ઉદાહરણમાં ‘પ્રાર’ એ પદવડે સ્થિત
ચિંતાનામક બ્યભિચારીભાવ તે વાતજુસી નિવાસ
દિકવડે જણાતા સાતરસનું અગ છે તેથી પ્રેચાનકાર

ઉદાહરણ
૨ જી

“કરમાં ધનુષબાણ ધરી, પ્રભૂના સોગન
ખાઈ કહે છે કે હું દેખતાવારજ ઈદ્રજીતને ન
મારુ તો લક્ષ્મણવીર નહિ”

એ ઉદાહરણમાં ગર્વનામક બ્યભિચારીભાવ તે
ક્રોધસ્થાયીભાવનું અગ થયો તેથી પ્રેચાનકાર પ્રેચા
કારનેજ લાવાનકાર કહે છે

૩. ઝર્જસ્વિત્અલંકાર.

રસાભાસ અથવા ભાવાભાસ એ બેમનિ ગમે લક્ષણ.
તે ન્યાં ખીખનું અગ થાય ત્યાં ઝર્જસ્વિત.

“હે વીર! હવે પાખીને ઉતાવળમાં દોડતી ઉડાહરણ
તારા શત્રુની સ્ત્રીઓને હુંટવાને અર્થે વેગથી વનમાં ૧ હ.
આવેલા લીલ, તેમના અત્યંત ચપળ એવાં સ્તન
અને અત્યંત ચંચળ નેત્રપ્રાન્તવડે સ્તબ્ધ થઈ
રેામાંચયુક્ત એવા કર્તવ્યકર્મ ભુલીને ઉભા.”

એ ઉડાહરણમાં ભીસોને વિષે પ્રીતિશ્લિષ્ટ એવી
રાજસ્ત્રીઓના શૃંગારનું વર્ણન કર્યું, તેમાં અનુચિત-
પણું હોવાથી શૃંગારરસાભાસ થયો, તે રાજવિપવક-
રતિરૂપભાવનું અગ થયો તેથી ઝર્જસ્વિત.

“હે નૃસિંહરાજ! નેત્રવડે તમારુ દર્શન ઉડાહરણ
થવાથી અમારો જન્મ સફળ થયો, એ રીતે ૨ હ.
યુદ્ધને વિષે શત્રુગણ તમારી સાદર વિનતિ કરે છે.”

એ ઉડાહરણમાં કવિએ રાજાને વિષે તેના શત્રુ
ઓના પ્રીતિભાવનું વર્ણન કર્યું, એ ભાવાભાસ તે રાજ
વિપવકરતિભાવનું અગ થયો તેથી ઝર્જસ્વિત.

“વિલીયણ રામને જઈ મળ્યો તે બાપડો ઉડાહરણ
તે કોણમાત્ર, એ તો રાક્ષસના કુળને દૂષણરૂપ ૩ હ.
એવો છે, ક્યાં લગી જીવવાનો છે? મારો બાઈ
કુંભકરણ અને પુત્ર ઈદ્રજિત તે. મરણ પામ્યા
તો શું થઈ ગયું? યમરાજ તો એકજ છે, પણ
એવા સો યમરાજ હોય તોપણ હું ડર તેવો
નથી. હે સુંદરી! ન્યાંચુધી દયદિપાળને ડરા.

વનાર રાવણના કરમા તરવાર છે, ત્યાંસૂધી તું રામના ગાત્રની કુશલતા રખે જાણતી ”

એ ઉદાહરણમા નિમીષણુઆદિની અનુગિત નિંદા તે ભાવાભાસ તે વીરસનું અગ થયો તેથી ઉર્જસ્વિત

૪ સમાહિતાલંકાર.

સફળ બારશાંતિ તે ખીખનાં અગરૂપે વર્ણન કરવામા આવે ત્યાં સમાહિતાલંકાર

ઉદાહરણ
૧ હું

“જોઈએ તો ખરા, હવે એ શું કરેછે ? એમ ધારી હું મુગો બેઠો ખરેખરો આ શઠ મારી સાથે કેમ બોલતો નથી એમ ધારી તેણીએ કોપ કયો એ પ્રકારે એક ખીખ ઉપર દૃષ્ટિર હિત અવસ્થામા કંઈક મિચે હું હસ્યો, એટલે તેણીએ ધેર્ય છોડી રુદન કરવા માંડ્યું ”

એમા કોપરૂપ બાવની શાંતિ તે શૂંગારસડું અગ ધઈ તેથી સમાહિતાલંકાર એ નામકની સખા પ્રત્યે ઉક્તિ છે

ઉદાહરણ
૨ હું

‘ભાઈ તેડવા આવ્યો તેને જોઈ હરખીને ઉઠી, એટલામા ચાનકેવનિ કાને પડવાથી અંક બાધને ધરમા ભાગી ’

એ ઉદાહરણમા હર્ષરૂપ બારની શાંતિ તે ત્રાસ રૂપ બાવનું અગ થઈ તેથી સમાહિતાલંકાર

૫. ભાવોદયાલંકાર.

સફળ

ભાવનું જે ઉપજડું તે ભાવોદય તે ખીખનાં અગરૂપે ત્યાં વર્ણવવામા આવે ત્યાં ભાવોદયાલંકાર

“હુંસે પગવતે મારી આગળ તમારું ચિત્ર ઉઠાડાવું.
પાડ્યું તે એવા હેતુથી કે મારો (હુંસનો) પ્રીય
જે નળ તે તારા જેવો જ સ્વરૂપમુંદરતામાં છે.
માટે હું તમારા દર્શનની ઇચ્છા કરતી દિવસો
કાઢું છું, તેથી આજનો દિવસ વિશ્રામ કરી મારા-
પર દયા કરજો.”

એ ઉઠાડરણુમાં નળ પ્રત્યે દમયંતીને ઉપજેસો
ઔત્સુક્યરૂપી ભાવ તે યુંગારસનું અંગ થયો, તેથી
ભાવોદ્યાર્થકાર.

૬ ભાવસંધિઅલંકાર.

વિરુદ્ધ એવા બે ભાવની પરસ્પર સ્પર્ધા તે ભાવ-
સંધિ અને તે જ્યાં ખીખનું અંગ હોય ત્યાં ભાવસંધિ-
અર્થકાર.

“ક્ષણમાત્ર પણ ભાવી વિરહને ‘સહન ન
કરી શકતી એવી એંચળ નેત્રવાળીને ભેતાં,
તારા કપાળની એક ખાણ સ્પષ્ટ જણાતા, ખીછા-
વાળા મહનના ભાથા પેઠે અને ગ્રીઠ એવો રણુ-
નો આડંબર સાંભળતાં જ, કપાળની ખીણ ખાણુ
વિચ્ચવતે ખાંધેલી મંગલપાલિકાની પેઠે ઘઘ.”

એ ઉઠાડરણુમાં રમણી ઉપર પ્રેમ અને રણુમાં
ઔત્સુક્ય એ બે વિરુદ્ધ ભાવની પરસ્પર સ્પર્ધા
ચતુર્થી ભાવસંધિ તે પ્રણુ વિગલ રનિભાવનો અંગ
થયો તેથી ભાવસંધિ અર્થકાર.

૭ ભાવશબ્દાલંકાર.

તસ્ય. ગંગા ભાવોની, પૂર્વ પૂર્વનાને દર્શાવી હતી તે ઉપરથી
કાલી આવે તે ભાવશબ્દગણ અને તે ત્યાં બીજાનું
અંગ થાય ત્યાં ભાવશબ્દાલંકાર.

૧ “આ અર્થ કયાં અને ચન્દ્રમાનું કુળ કયાં?
૨ ફરી પણ એ મારી દષ્ટિએ પડ્યો? ૩ અને
કરેલાં શાસ્ત્રશ્રવણ તે કોપની નિવૃત્તિને અર્થ છે
૪ અને? કોપયુક્ત છે તે પણ તે મુખ થતાં
મુંઠરા? ૫ કલંકરહિત વિચારવાનું પુરવો શું
કહેયો? ૬ ખરેખર તે સ્વપ્નમાં પણ દુર્લભ છે
૭ હે ચિત્ત! તું પીરજ શખ. ૮ એવો કયો ભાવ્ય-
શાળી પુરવ એના અધરામૃતનું પાન કર્યો?”

એ ઉપદેશમાં ૧ વિર્તા, ૨ જોત્યુક, ૩ મનિ,
૪ રમણ, ૫ રંડા, ૬ રંડ, ૭ મનિ અને ૮ મિત્ર
એ આઠે ભાગ પૂર્વ પૂર્વનાને દર્શાવીને ઉપરના
પદો તેથી, ભાવશબ્દગણ, તે વિષયનું કારણ અંગ
કર્તે તેથી ભાવશબ્દાલંકાર.

૮ પ્રમાણશબ્દાલંકાર.

પ્રમાણ. પ્રિયના મુખનું જેમાં પ્રતિબિંબ પડ્યું છે,
જાનેલાં કામજી આંબાનાં પાનમાં જેથી જેમાં
મુગધ છે, સદગુણ વિશેષ નદગુણ જેમાં
જેની ઉપર જેમણે કરે છે અને સીન્ધુ જેવા
મધને વિશે દિવ્યને સમુદ્ર જેવું અને મધ મધે

એ ઉદાહરણમા ધ્વનિની તૃપ્તિવડે ધ્વનિજન્ય પ્રત્યક્ષ વર્ણન થયું, તેથી એ પ્રત્યક્ષાનકાર

૧ અનુમાનાલંકાર.

“રામ—હે લક્ષ્મણ! ઝાઝ નીચે ચાલ, કારણ ઉદાહરણ
હે સૂર્ય તપે છે

લક્ષ્મણ—હે રામચન્દ્ર! રાત્રીની વેળાએ સૂર્ય
કેવો આ તો ચન્દ્ર ઉદય પામે છે

રામ—હે વત્સ! તેં એ કેમ જાણ્યું?

લક્ષ્મણ—એ મૃગને ધારણ કરી રહ્યો છે તેથી

રામ—હે પ્રિયે! હે મૃગનયને! હે ચન્દ્રાનને!

હે જાનકી! તું કયા છે?”

એ ઉદાહરણમા “આ ચન્દ્ર છે” એ પ્રતિજ્ઞાવાક્ય
અને “મૃગને ધારણ કરી રહ્યો છે તેથી” એ હેતુવાક્ય
છે. જ્યાં હેતુવડે પ્રતિજ્ઞાની સિદ્ધિ થાય, ત્યાં અનુમાન
તે એમા છે તેથી એ અનુમાનાનકાર

૨૦ ઉપમાનાલંકાર.

“હે સુકુમારી! ખગોળમા જે તારાઓની ઉદાહરણ
માડણી શક્ટાકારે રહેલી છે તે રાહિણી એમ
તું જાણજે”

એ ઉદાહરણમા ભૂતકાળમા કહેલા “શક્ટાકારે રહેલી
માડણી” ધ્યાત્વે વચનના અર્થનું જે જ્ઞાન તે ઉપમાના
અને તેવડે રાહિણી સગથી જે જ્ઞાન તે ઉપ
મિતિ, અનકારપ્રમાણવડે જ્યાં ઉપમિતિનું જ્ઞાન
થ

જાણવો

૧૩. અનુપલબ્ધિ અલંકાર.

ઉદાહરણ "હે સુકુમારી! વર્ક કરતા છતાં પણ લોકો
કટિમધ્ય સાગ લેડાયલો છે એમ ન દેખતાં
એ લાગેલું જે મધ્ય તે છે જ નહીં, એમ સ્પષ્ટ
નિશ્ચય કરે છે; ત્યારે જે કુચરૂપી પર્વતની ભેટી
જે વિના આધારે રહેલી છે તે તો કામદેવની
ઈદ્વલ્લભ છે એમ અમે માનિયે બિયે."

એ ઉદાહરણમાં પણ વર્ક કરનાં પણ કટિમધ્યની
અપ્રાપ્તિ વર્ણનમાં આવી, તેથી અનુપલબ્ધિ અલંકાર.

૧૪. સંભવાલંકાર.

ઉદાહરણ "ગૃહવામી-ભાઈ પચિત્ત, ક્યાંથી આઝ્યા ?
પચિત્ત-અરે રંગાંથી
ગૃહવામી-કાંઈ નથી જુની ?
પચિત્ત-હા.
ગૃહવામી-ત્યારે કરેલ.

એ ઉદાહરણમાં નહિ સંભવવાને યોગ્ય તેનો પણ સંભવ વર્ણવવામાં આવ્યો, તેથી સંભવાલંકાર.

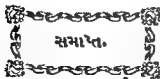
૧૫. ઐતિહાસલંકાર.

“જીવતાં માણસ સો વરસે પણ સુખ દેખે છે, ઉદાહર
એ લોકની વાત મને મંગળકારી લાગે છે.”

એ ઉદાહરણમાં જીવતાં માણસ સો વરસે સુખ દેખે છે એ વાત ખરી, પરંતુ તેનો પ્રયમ વક્તા કોણ તે ન જણાયો, તેથી ઐતિહાસપ્રમાણાલંકાર.

દાહરા.

ગિરાભરણ લક્ષણ અને, લક્ષ્યસહિત નિરધાર;
વર્ણ્યાં શતપરત્રય અધિક, બુધજન લેભે સાર. ૧
સંસ્કૃત મજલાપાવિષે, કવિજન થયા અનેક;
‘ભાષાભૂપણ લેહ સહુ, હરશાળ્યા સવિવેક. ૨
પ્રગટ રચ્યો આ ગ્રંથ છે, તેજ ગ્રંથ અનુસાર;
નહિ કપોલકલ્પિત કહી, કથન કર્યું નિરધાર. ૩
પંડિતજન પદ પ્રેમથી, વંદન કરુ આ વાર;
હાસ ગણી નિજ દોષ મુજ, ભેશો નહીં લગાર. ૪

કોશ.

—:૦:—

અપદર્પ, ઉતરતાપણું.
અર્ક, સૂર્ય.
અનુલેપન, ચોપડવું.
અવર્ણનીય, ધાર્યું ન હોય તે જેનું
વર્ણન કરવાનું.
અનુવાદન, ફરી કહેવું.
અપ્રકૃત, ચાલતાં પ્રકરણને લગતું
નહિ તે, અપ્રસ્તુત.
આધેય, કાબડે આધારે રહેલી
વસ્તુ તે.
ઉપમાન, જેની ઉપમા આપિયે તે.
ઉપમેય, જેને ઉપમા આપિયે તે.
ઉત્કર્ષ, ચઢતાપણું
ઉન્નત, ઊંચું.
ઉત્તરોત્તર, એક પછી એક.
ઐક્ય, એકપણું.
કરોણાસુદ, દયાનો મેઘ.
કર, કિરણ, દાથ.
કુસુમશર, કામદે-વજ્રાણુ
કૃપાણુ, તરવાર.
કૌશ, રૂપાન, ધનલગાર.
ખંજન, પક્ષી.
મોપન, છુપાવવું.
ધટિયંત્ર, ધટમાળ.
ચક્રવાકી, ચક્રવી.

જીવન, ધન, પાણી.
તરંગ, મોઝાં.
તત્સદૃશ, તેના સરખી.
તૂલ, રૂ.
દાનાર્થી, હાથીને મદ ગરે છે
તેની ઇચ્છા રાખનારા.
દિગંત, દિશાનો છેડા.
ધવલતા, ધોળાપણું.
ધર્મ, ઉપમાન અને ઉપમેયમાં
સમાન ગુણુ વગેરે હોય તે.
નગરનિવાસી, શહેરનો રહેનાર.
નર્તકી, નાચનારી.
નૂતન, નવા.
પદ, શબ્દ.
પદ્મલવ, પાનડાં.
પદ્માધાત, પગનું ઢાકાવવું.
પથિક, મુસાફર.
પરાશય, પારકાનો અભિપ્રાય.
પયોધર, યાન, સ્તન.
પુષ્પોદ્ગમ, પુલ આવવાં તે.
પ્રસ્તુત, જેનું વર્ણન કરવાનું
હાય ધર્યું હોય તે, પ્રકૃત.
અક્ષાલન, ધોતું.
પ્રતિપક્ષી, સામાવાળો. [પ્રસ્તુત.
પ્રકૃત, ચાલતાં પ્રકરણને લગતું,

૨૦ પર્યાયોક્તિ	Periphrasis
૩૦ વ્યાનસ્તુતિ	Artful Praise.
૩૧ વ્યાનનિન્દા	Artful Blame.
૩૨ આક્ષેપ	The Hint
૩૩ વિરોધાભાસ	Apparent Contradiction
૪૪ વિભાવના	Peculiar Causation
૩૫ વિરોરોક્તિ	Peculiar Allegation
૩૬ અસંભવ	The Unlikely
૩૭ અસંગતિ	Dis-connection
૩૮ વિરમ	Incongruity
૪૬ સમ	The Equal
૪૦ વિચિત્ર	The Strange
૪૧ અધિક	The Exceeding
૪૨ અલ્પ	The Less
૪૩ અન્યોન્ય	The Reciprocal
૪૪ વિરોધ	The Extra ordinary
૪૫ વ્યાપાત	Frustration
૪૬ કાશ્મળાગા	The Garland of Causes
૪૭ કોશ્મળા	The Necklace
૪૮ આગાહી	The Serial Illuminator
૪૯ સમાપ્ત	The Climax.
૫૦ યથાસમ્ય	Relative Order.
૫૧ સર્વાથ	The Sequence
૫૨ પરિવર્તન	The Return
૫૩ પરિસ્પર્શ	Special Mention
૫૪ વિરુદ્ધ	The Alternative
૫૫ સમુદય	The Conjunction.
૫૬ કાશ્મળા	The Case Illuminator
૫૭ સમાપ્ત	The Convenience
૫૮ અવગતિ	The Illusory
૫૯ કાશ્મળા	The Necessary Conclusion

૬૦ કાવ્યલિંગ.	Poetical Reason.
૬૧ અર્થાતરન્યાસ.	Transition.
૬૨ વિકસ્વર.	Expansion.
૬૩ ઔદોકિત.	Bold Assertion.
૬૪ સંભાવના.	The Supposition.
૬૫ મિથ્યાધ્વવસિતિ	The False Supposition.
૬૬ લસિત.	The Grateful.
૬૭ મહર્થલુ.	The Successful.
૬૮ વિષાદ.	The Dis-appointment.
૬૯ ઉદ્દાસ.	Sympathetic Result.
૭૦ 'અવજ્ઞા.	Indifference.
૭૧ અનુજ્ઞા.	Acceptance.
૭૨ હેરા.	The Unexpected Result.
૭૩ મુદ્રા.	Indirect Designation.
૭૪ રત્નાવલી.	The String of Jewels.
૭૫ તદ્ગુણ.	The Borrower.
૭૬ પર્વરુપ.	The Reversion.
૭૭ અતદ્ગુણ.	The Non-borrower.
૭૮ અનુગુણ.	The Enhancer.
૭૯ મિલિત.	The Lost.
૮૦ સમાન્ય.	The Sameness.
૮૧ ઉન્મિલિત.	The Dis-covered.
૮૨ મિત્ર.	The Manifest.
૮૩ સૂક્ષ્મ.	The Subtle.
૮૪ પિદિત.	The Concealed.
૮૫ વ્યાપ્તિ.	The Dissembler.
૮૬ ગુહ્યકિત.	The Hidden Speech.
૮૭ યુક્તિ.	The Artifice.
૮૮ લોકોકિત.	The Idiom.
૮૯ ઉદ્દેશિત.	Ambiguous Speech.
૯૦ વક્રોકિત.	Crooked Speech.

અલકારોનાં નામ

૯૧ સ્વભાવોક્તિ	The Description of Nature
૯૨ ભાવિક	Vivid Description
૯૩ ઉદાત્ત	The Exalted
૯૪ અત્યુક્તિ	Exaggeration
૯૫ નિવૃત્તિ	Derivative Meaning
૯૬ પ્રતિરોધ	Negation of Meaning
૯૭ વિધિ	Corroboration of Meaning
૯૮ હેતુ	The Cause
૯૯ શબ્દાલંકાર	Verble Ornaments
૧૦૦ અર્થાલંકાર	Ornaments of Sense

ડા ગ્રીયરસને, મહારાજ જસરાંતસિદ્ધંત ભાષાશૂરશ્ચ
નામના મજાણાપાના અથના ભાષાતરમા ઉપના અલકારોને માં
જે અંગ્રેજી શબ્દો આપેના છે, તે પ્રમાણે અહીં આપવામા
આપેના છે, તે સંસ્કૃત અલકારોના અંગ્રેજી શબ્દો જાણવાની
ધમ્મા રાખનારાઓને ઉપયોગી મર્ષ પડશે એવી આશા છે

“ગુજરાતી” પ્રેસમાં વેચાતાં પુસ્તકો.

नाम

3 24 5

- ૧ નીતિનુધાતરંગિણી-કવિ સર્વિજ્ઞાનારાયણ આ પુસ્તક
હિંદુસ્તાની અથનુ બાબાતર છે ઉત્તર હિંદુસ્તાનમાં
એની પાંચ આકૃતિ થયેલી છે નીતિના સબધમાં
એમાં જૂની જૂની સરસ વાર્તાઓ આપેલી છે બાજ
વૃદ્ધ, જી પુરુષોના હાથમાં એ સગારસ્પ થઈ પડે
એવો અથ છે એમાંથી નીતિ સાથે ધર્મના એના સુખ
તત્વો જાણવામાં આવે છે કે, જેવા બીજા અથમાંથી
આગે જ મળી શકે

2- 0-0

- ૨ નર્મ કવિતા-ગજરાતના સુપ્રસિદ્ધ કવિ નર્મદાશાકર
લાનશાસ્ત્રની સર્વે કવિતાનો સમાહ. વીર, શૃંગાર હાસ્ય
કરુણ શાતાદિ સર્વ રસથી ભરપૂર અથગા કવિની
છપાય ત્રીનેન છપાય ત્રી સર્વે કવિતાનો રાગાવેશ બધો છે

U S C

- ૩ બૃહત્ કાવ્યહોહન ભાગ ૨ જો (૨૦ આશ્રિતિ) -
એમાં બ્રહ્મ કવિ નરસિંહ મહેતાની ચાતુરી, દાણુલીલા
શૃંગારમાળા વસત વિરાસ દીરોળા, દાણુલીલા
હૃનસીરૂત મોટું મુવાખ્યાન નેમાનદહૃત ચદ્રદાસાખ્યાન
અભિમન્યુ આખ્યાન મહાનસા વામનચરિત્ર વિવે
વાલમરા નરસિંહ મહેતાની પુરી અખ્યાત અષ્ટેખીતા
અનુભવ બિડુ કૃષ્ણગીતા સામનબદ્ધત ઉદ્યમઝર્મ
સવાદ, ખડમાવતી બદ્રાભામની સામળ રનમાળા
નિજીનાનદૃત ધીરજાખ્યાન યુગ્માનદૃત રાત્રી ગીતા
(સ્ત્રીઓના સર્વોત્તમ ધર્મ ને સતી સ્ત્રીઓના ચરિત્ર)
ભાગ ૨ ત દૃષ્ટાની અનેક પ્રકારની લીલાના અનેક રાગમા
ગરાતા પદો વર્ણવ્યાના આનંદના મહાકાળીના ખાણા
સુગ્ના અખ્યાનના ને શાણાગના ગરબા દ્વારમ બંજના
પદો પ્રીતમદાસના વેદાન તથા ભક્તિ શૃંગારના પદો
ને માટે રાઠોડજી દિવાળને ચી પાડ ધીગબક્તની
ભાવપ્રતીતી રાણો . . . નના રાગોના પદો

“ગુજરાતી” પ્રેમમાં વેચાતાં પુસ્તકો.

નામ.

૩ આ. પૈ

અર્જુનગીતા. રામદાસના કૃષ્ણ-ગીતાના ૧૧૧ પદો બધા નદના દૃશ્યકીર્તન તથા જ્ઞાનના પદો. ગોવિંદરામના આખ્યાનો ને ગીતામાર્ગ નહીં છપાયા પદો તથા જૈન કવિઓના કાવ્યો છે નરસિંહ મહેતાનું મુરસ ચરિત પ્રારબ્ધ છે .

૨-૮-૦

૮ બૃહત્ કાવ્યદોહન, ભાગ ૩ જો-નરસિંહ મહેતાના ચતુરી ઝીરીસી—ગોવિંદરામ, સામગ્રી સ્વેચ્છા વિવાદ પ્રેમાનન્દના—સુધન્વા આખ્યાન, સ્વયંજ્ઞ, લક્ષ્મણદાસ જમરપીસી અખેમજી—ચિત્તવિચાર સવાદ, ૫૦ કાવ્ય, શુક્રશિખ સવાદ સામગ્રી—વિદ્યા નિર્વાસીની પાનની ને રૂપાવલીની વાર્તા હરીરામ—સીતા સ્વયંવર, ગોપાળદાસ—ગોપાળ પીવા રનેશ્વર—આત્મ વિચાર ચદ્રેશ્વર (વેદાવનો ઉત્તમ મગ) પ્રેમાનંદ સ્વામી—તુલસી વિવાદ, (લક્ષ્મણવિવાદ) મસને સીચો ખાઈ શકે તેવા પદોમાં) બાલસના દૃશ્ય-ગીતાના નવીન પદો, રાસલીલા, નદકૃષ્ણ સર્વા. પ્રીતમદાસના કાવ્ય ને પદો, રતનાચલાસના વસતના પદો. મુખાનંદના શુભાસના પદો. મહાનંદના રંગાર, જ્ઞાનમંત્રિના પદો. મનોહર મન્ય ધીરાના પદો. હરિમંત્રી હરામળીલા બાપુ સાહેબના પદો. શિવાનંદ—શિવમંત્રિની આત્મી ને પદો—વસતના પદો સદિત રાજુછેલમજી—રાધિકાના રૂપાની ચાતુરી. રામદાસ—નદનના પ્રેમપદ. ગેરિ દાસ—રાધાદાર ને સતમામાનું રૂપ તથા જૈન કવિના કાવ્ય (બીજી આકૃતિ) .

૨-૮-૦

૫ દયારામકૃત કાવ્યઅંગદ કવિ નર્મદામકરે ૨ ૧૦ વાગ જે દયારામના છપાવ્યુ દગ તેની આ પાચમી આકૃતિ છે નામ સાચના પીઠીરના પાસ પુગ છે વપારામ સતરૂપા, જે કાવ્ય સાદ્યને અખ્યાસ કનાસાએને પ્રભુ ઉપરામી છે, તેની સૂર દીક્ષા આપી છે

૧-૮-૦

૬ નભુપાણી—પ્રાસાદિક કાવ્ય નિવા. વસી કવિમળ નનુદાસ ધાનવસય સોહસ નામક કવિમળ

“ગુજરાતી” ગ્રંથમાં લેખાતો પુસ્તકો

નામ

૩ આ. પૈ.

- ૭ શ્રીકૃષ્ણ ચરિત્ર-(ગિરિધરજીત-સચિત્ર કથાક સાથે) ૨- ૦-૦
- ૮ સવિતાકૃત કવિતા-કવિ સવિતાનારાયણ ... ૧- ૦-૦
- ૯ વિક્રમની ૨૦ મી સદી-ગ્રાહ્ય જમાનાની અદ્ભુત સાંસારિક વાર્તા-રોડીયાઓના ઉકારાઓની છટેલાઈ-મીલ એન્જનોની ઝાંઝાઈ-મુંબઈની સોનેરી ટોળીના પરક્રમો-હાઈ કોર્ટના અધિર અને હાય-હાય, નામ થીન રોડીયાઓની અક્લના નમુના અને સત પુરોણ મહાત્મ્ય. આ એક ગ્રા જમાનાની real નવલ કથા છે. ૩- ૦-૦
- ૧૦ દિલ્લીપર 'હલ્લો-હિન્દુ રાજ્યનો કેમ નારા થયો તે દર્શાવનારી આ અનુપમ વાર્તા છે એમાં પૃથુરાજ ચૌહાણ તથા હટેપૂરના રાણા સમરસિંહની વીરતાનું અદ્ભુત દર્શન કરાવવામાં આવ્યું છે, અને કેવા દગા ફરકાથી રાહબુદ્દીન ઘોરીએ પૃથુરાજનો પરાજય કર્યો હતો. તેનું તે કાલની રીતિ દર્શાવનારુ યુદ્ધ વર્ણન આપવામાં આવ્યું છે. (બીજી આવૃત્તિ) ... ૨- ૦-૦
- ૧૧ લીલા-(લોર્ડ લોટન કૃત યોગની એક વાર્તા)... ૧- ૪-૦
- ૧૨ અદ્ભુત વિક્રમાદિત્ય લાગ ૧ લો-ગ્રામાં અદ્ભુત વિક્રમાદિત્યનું જીવન ચરિત્ર વર્ણવ્યું છે, જેમાં રાજા વિક્રમે જે મહાન મર્થો કર્યા છે તે સર્વ વાર્તારુપે દર્શાવ્યાં છે આમાં સર્વ મળી અગીઆર વાર્તાઓ બદા બદા વિષયોપર લખવામાં આવેલી છે. ... ૧- ૪-૦
- ૧૩ મહારાણીશ્રી વિક્ટોરિઆનું જીવન ચરિત્ર-(બીજી આવૃત્તિ-દયિત્રો) મુખર્ષી હિલાકના તથા ગાયકવાડના સરકારી કેળવણી ખાતાએ ધનામ અને લાયબ્રેરીમાં રાખવા માટે મજુર કીધું છે ... ૧- ૮-૦
- ૧૪ હૈદરઅલિ ને ટીપૂ સુલતાન-અથવા દખાણુમાની મુસલમાની રચાસનનો અત. (૨ જી આવૃત્તિ) ... ૧- ૪-૦
- ૧૫ લોર્ડ લૉરેન્સ-અથવા બજવાનો ઇતિહાસ. ... ૧- ૪-૦
- ૧૬ લોર્ડ વિલિયમ બેન્ડીક-સાનીનો કાયદો ... ૧- ૪-૦

“ગુજરાતી” ગ્રંથમાં લેવાતાં પુસ્તકો.

નામ.

૨. આ.

૧૭ ઔરંગઝેબ-મોગલાધનો ચતો અસ્ત ને મરાઠા તથા

શીખ રાજ્યની સ્થાપના... ૧-૪-

૧૮ વિક્રમેર્ષદીપ નાટક-મહાકવિ કલિદાસકૃત, ગુજરા-

તીમાં ભાષાંતર કરનાર શ. કિશાભાઈ ધનશ્યામ બટ.

કોલેજના વિદ્યાર્થીઓને ઉપયોગી થાય તેવા હેતુથી આ

ભાષાંતર તૈયાર કરવામાં આવ્યું છે. ૧મૂળ નાટકપર

વિસ્તારવાળી ટીકા આપવામાં આવી છે અને ભાષાંતર

શબ્દે શબ્દનું છતાં સાધારણ વાંચનારને પણ ખૂબતો

આનંદ આપે તેવું થયું છે. મહા કવિ કલિદાસનું

અવનટત ગુજરાતી ભાષામાં ન હોવાનું એવું વિસ્તા-

રવાળું ને જ્ઞાતામાં જાણી શોધને અનુસરી આપવામાં

આવ્યું છે... ૧-૧૨-૦

૧૯ બાલકૃષ્ણ વિજય-નાટક (કવિ નર્મદાશંકર) ... ૦-૮-૦

૨૦ દયાદામ અને હોદ્દેજ-નિબંધ. શ. દુષ્સલાહ મોહન

લાલ ઝવેરી એમ. એ. એલએલ. બી. કૃત. ... ૦-૪-૦

૨૧ બાર્દશંકર અન્યમાળા-આ અન્યમાળામાં પાંચ નાના

અન્યેનો સમાવેશ કરવામાં આવ્યો છે. ૧ સંસાર

દુઃખદર્શક નાટક-આમાં હિન્દુ સંસારનું ચિત્ર ધણી

અસરકાર રીતે ચીતરેલું છે. ત્રીજાને આ બામ ધાંગો ન

વાંચવા લાયક છે. ૨ કામનાથ સ્વચમુંદરી-ત્રીજે

પ્રાતિવલ્ય પાળવાનો ધર્મ ધણી ન અસરકારક રીતે

દર્શાવ્યા છે ૩ સુદામ નાટક-મિતેલી પરીક્ષા લેવી

રીતે માય છે તેનો ચિતાર આપ્યો છે. ૪ સિવલગ્ની

અને રીપર્યક્ષા.-આખામાં બોલન વ્યવહારવાળી

જ્ઞાતિ સાથે કન્યા વ્યવહાર કરેલો એ ધણી ન ઉત્તમ

માર્ગ છે તે દર્શાવ્યું છે. ૫ રમા સતિવાવ નાટક વળી

આમાં કવિતાના સર્વ અવકાશ વિશે ખૂબ રીતે વિ

ચન કરવામાં આવ્યું છે તથા મધ કર્તૃની મધમના

બાળ્યું જાણી તથા શ. રા. કીર્તિભાઈ ધનશ્યામ બટ

તરફથી મધ કર્તૃનું અરન ચરિત્ર આપ્યું છે... ૫-૦-૦